

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ

**İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI VE
SEYAHATNAMELERDE BASRA**

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman
Doç. Dr. Bilal GÖK**

**Hazırlayan
Yakup ERCAN**

MALATYA 2020

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI VE SEYAHATNAMESLERDE BASRA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Yakup ERCAN

Danışman

Doç. Dr. Bilal GÖK

MALATYA, 2020

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Bilal GÖK'ün danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI VE SEYAHATNAMELERDE BASRA** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Yakup ERCAN

ÖNSÖZ

Hz. Ömer döneminde kurulmuş önemli bir İslam şehri olan Basra, İslam'ın başta Horasan olmak üzere doğuya açılan kapısı olmuştur. Fetih hareketleri yanında şehir stratejik konumuyla ticari hareketliliğin de merkezinde olmuştur. Hindistan ve uzak doğu başta olmak üzere birçok bölgeden şehre gelen tüccarlar, şehri sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda kültür, medeniyet ve ilim açısından da gelişimine etki etmiştir. Bu etkenler, şehirde birçok ilmi ekolün ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Basra'nın hem siyasi yönüyle hem de seyahatnameler yönüyle ele alınmasının, şehrin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Bu çalışmamızda Basra şehrini farklı nedenlerle ziyaret eden seyyahları tespit ederek, onların yazmış oldukları bilgilere ulaşmaya çalıştık. Bunun yanında şehrin siyasi tarihi hakkında da bilgiler verdik. Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, kaynaklarından bahsettik. Yine giriş kısmında seyyah ve seyahatnameleri bir başlık altında tanımlamaya çalıştık. Birinci bölümde, siyasi tarih usulüne uygun olacak biçimde şehrin siyasi tarihini yazmaya çalıştık. Bu başlıkta şehri ele geçiren devletleri, yönetimleri, şehirdeki isyanları, savaşları, siyasi olayları ve kısaca ekonomik durumunu ifade etmeye çalıştık. İkinci bölümde, Basra'nın ilmi hayatından bahsettik. Bu bölümde Basra şehrinde ortaya çıkan ya da Basra'da yaygın olan itikadi ekollerden kısaca bahsettik. Ayrıca Basra'nın meşhur dilcilerinden ve zühd hareketi ile ünlü olan Hasan-ı Basri (ö. 110/728)'nin hayatını ele aldık. Üçüncü bölümde ise şehri gezen seyyahların notlarını, gözlemlerini derlemeye gayret gösterdik. Son olarak sonuç bölümünde, birinci bölüm ile üçüncü bölümü maddeler halinde karşılaştırdık. Bu doğrultuda birinci bölümdeki siyasi tarih anlatımı ile üçüncü bölümdeki seyahatname türü yazılarını karşılaştırarak değerlendirmeye gayret gösterdik.

Çalışmanın sonucunda da görüleceği gibi siyasi tarih anlatımı buz dağının görünen kısmı olup, madalyonun bir yüzünü oluşturmaktadır. Bunun dip kısmını seyahatname türü eserler oluşturmaktadır. Söz gelimi siyasi tarih türünde ifade edilen ekonomik sıkıntılar yüzeysel cümlelerle ifade edilirken, seyahatnamelerde okuyucunun gözünde canlandırılmakta ve dönemin şartları daha belirgin bir şekilde ifade

edilmektedir. Buna karşın seyahatname türünün de kendine göre eleştirilecek yönleri vardır. Özellikle yazıların ilgi çekici olması için abartmaların yapıldığı, seyyahların notlarında tarafsız kalamadıkları vb. birçok unsur bulunmaktadır. Buna benzer karşılaştırmaları sonuç kısmında detaylı olarak belirtmeye çalıştık.

Bu çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyerek zaman ayıran ve yapıcı eleştirileriyle beni yönlendiren tez danışman hocam Doç. Dr. Bilal GÖK'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmaya katkısı olan fakülte'deki diğer hocalarıma, arkadaşlarıma ve desteğini her zaman yanımda hissettiğim eşim Nehir ERCAN'a ayrıca teşekkür ederim.

Yakup ERCAN
Malatya 2020

ÖZET

Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından askeri bir yerleşke amacıyla kurulan Basra, zamanla gelişmiş ve büyük bir şehir haline gelmiştir. Şehrin gelişiminde birçok etken vardır. Bunların en önemlileri şehrin ticaret yolları üzerinde bulunması ve etrafında verimli toprakların bulunmasıdır. Bunun yanında şehir devlet yöneticileri tarafından da önemsendiğini, bunun sonucunda şehrin valilerine geniş yetkiler verildiğini ve şehrin eyalet başşehri konumuna getirildiğini görmekteyiz.

Ekonomi-politik olarak önemini hala korumakta olan ve Irak'ın en önemli şehirlerinden biri olan Basra'nın siyasi tarihi yanında şehri anlatan seyyahların notlarını ele aldık. Şehrin siyasi tarihi ile seyyahların notlarını genel hatlarıyla karşılaştırmaya gayret gösterdik. Bu çalışmayla Basra'yı, yönetim olarak ele alan siyasi tarih anlayışı ile doğrudan toplumu konu edinen ve dönemin şartlarını gözümüzde canlandıran seyahatnameleri birlikte ele alarak, şehri iki farklı yönden ele almayı amaçladık. Bu yöntemle Basra'nın tarihi ile ilgili bilgiler daha anlaşılır bir zemine oturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Basra, Seyyah, Siyasi tarih, Seyahatname.

ABSTRACT

The city of basra, which was established for a military campus by Utbe b. Gazvan (17/638), developed rapidly over time and became a big city. There are many factors in the development of the city. The most important of these is that the city is located on the trade routes and there are fertile lands around it. We can see that the city is also cared for by state administrators and as a result, the city's governors were given broad powers and the city became the state capital city.

In addition to the political history of Basra, which is one of the most important cities of Iraq, which still maintains its political and economic importance, we have discussed the notes of travelers who describe the city. We made an effort to compare the political history of the city and notes of travelers in general principles. With this study, we aimed to discuss the city from two different perspectives by taking Basra as a political history understanding, and the travel books that directly focus on society and visualize the conditions of the period. With this method, we think that the information about the history of Basra will be more understandable.

Key words: Basra, Travellers, Political History, Travelogue.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları.....	1
2. Seyyahlar ve Seyahatnameler Üzerine	5

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA ŞEHRİNİN SİYASİ TARİHİ

1. Basra Şehrinin Kuruluşu ve Coğrafi Konumu	8
2. Kuruluşundan Günümüze Kadar Basra Şehri	11
2.1. Hz. Ömer (ö. 23/644) Döneminde Basra Şehri.....	11
2.2. Hz. Osman (ö. 35/656) Döneminde Basra Şehri	13
2.3. Hz. Ali (ö. 40/661) Döneminde Basra Şehri.....	15
2.4. Emeviler Döneminde Basra Şehri.....	18
2.5. Abbasiler ve Selçuklular Döneminde Basra Şehri.....	24
2.5.1. Zenc İsyanı.....	27
2.6. Osmanlılar Döneminde Basra Şehri	31
2.6.1. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA'DA İLMİ HAYAT, EKOLLER VE TEOPOLİTİK

1. Basra'da İلمي Hayat, Ekoller ve Önde Gelen İsimler	52
1.1. Hâricîlik	53
1.2. Mürcie	55

1.3.	Mu'tezile	55
1.4.	Eş'ariyye	57
2.	Basra Dil Mektebi	59
3.	Basra Zühd Hareketi ve Hasan-ı Basri (ö. 110/728).....	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE BASRA

1.	Müslüman Coğrafyacılar ve Seyyahların Gözüyle Basra.....	65
1.1.	İbnü'l-Fakih'in Kitabü'l-Buldan'ında Basra	65
1.2.	el-Belâzuri'nin Fütuhu'l-Büldân'ında Basra	66
1.3.	İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'inde Basra.....	71
1.4.	İstahrî'nin Mesâliku'l-Memâmalik'inde Basra	73
1.5.	İbn Havkal'ın Sûrat el-Arz'ında Basra	75
1.6.	Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib İsimli Eserde Basra (Yazarı Belli Değil)	77
1.7.	Makdisî (Mukaddesî)'nin Ahsenü't-Takâsîm'inde Basra	78
1.8.	İbn Battûta'nın Seyahatnamesinde Basra	82
1.9.	Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Basra	84
1.10.	Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-büldân'ında Basra	90
2.	Gayri Müslim Seyyahların Gözüyle Basra	92
2.1.	Yahudi Seyyah Tudelalı Benjamin Eserinde Basra.....	92
2.2.	Zhao Rugua'nın Zhufanzhi'nde Basra.....	93
2.3.	Fransız Seyyah ve Tüccar Jean-Baptiste Tavernier'in Eserinde Basra	94

SONUÇ	98
--------------------	-----------

KAYNAKÇA	102
-----------------------	------------

KISALTMALAR

aa.	: Anadolu Ajansı
b.	: Bin (oğlu)
bkz	: Bakınız
Bs.	: Baskı
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kùltürünü Araştırma Vakfı
t.y.	: Tarih yok
TUKDER	: Tuğla Ve Kiremit Sanayicileri Derneği
v.b.	: Ve benzeri
v.dđr.	: Ve diğer

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları

Irak'ın en önemli şehirlerinden biri olan Basra ve Körfezi, tarih boyunca birçok serüveni yaşamıştır. Şehre yakın olan körfez ticareti, uzun yıllar boyunca Fars-Bizans arasında hâkimiyet mücadelesine neden olmuştur. Şehir dini ve siyasi olayların merkezinde yer almış ve birçok isyana şahit olmuştur. Yaşanan isyanlar şehrin defalarca yıkılmasına neden olmuştur. Ancak şehrin körfeze yakın olması ticaretini oldukça geliştirmiştir. Bundan dolayı şehir dışarıdan çok göç almıştır. Şehir ticaret dışında tarım alanında da göz doldurmaktadır. Şehrin etrafındaki verimli topraklar, kaliteli hurmaların yetişmesine oldukça elverişlidir.¹

Şehir isyanlardan dolayı büyük yıkımlar ve zararlar yaşamıştır. Ancak ticaret yolları üzerinde bulunması ve topraklarında çok verimli hurmaların yetişmesi, yaşadığı zararları kısa sürede telafi etmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Basra'ya dışarıdan özellikle ticaretten kaynaklı farklı ülkelerden ve çeşitli kültürlerden insanların gelip yerleşmesi, şehirde farklı medeniyet dokularının birikmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda şehirde çok sayıda fakih, edip, diplomat, şair, dilbilimci ve âlim yetişmiştir. Bu ortam Basra'da ilmi ekol ve mezheplerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²

Tespit ettiğimiz seyyahların, şehir hakkında verdikleri bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulan bilgiler olduğunu söylememiz mümkün değildir. Bazı seyyahlar şehir hakkında geniş bilgiler verirken, bazıları ise çok kısmi bilgiler vermiştir. Bu seyyahlar içerisinde ticaret yapmak amacıyla şehri ziyaret edenler de vardır. Fransız tüccar Jean-Baptiste Tavernier'i buna örnek olarak vermemiz mümkündür. Şehre ticaret için gelmelerine rağmen gözlem yapmaktan geri kalmayıp notlar almışlardır. Bunun yanında Evliya Çelebi gibi tek hedefi seyahat olup bu amaç için notlar alan seyyahlar da mevcuttur. Çelebi'nin belki de bu amaç doğrultusunda hareket etmesinden ötürü olsa

¹ Lebid İbrahim Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, çev. Abdülhâlık Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004), 468-521; Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm/İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 121; Mehmet Mahfuz Söylemez, *İslam Şehirleri* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 49.

² Abdunnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile İlk Üç Asır* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 25-82.

gerek, verdiği bilgiler daha detaylı ve geniş bilgilerdir. Seyyahların şehir hakkında verdikleri bilgiler birbirinden farklı düzensiz bilgilerdir. Bu bilgilerin düzensiz, kısmi olması onların değersiz olduğu anlamına gelmemektedir. Seyahatnamelerde Basra'da yaşayan ünlü kişiler ve bunların kabirlerinin yerleri, nüfusu, önemli valileri, şehirdeki kanallar, hurma yetiştiriciliği, Basra'ya ulaşılan yol güzergâhları, kasaba ve köylerinin isimleri, kabileleri, çarşıları-pazarları, önemli camileri, ticaret ürünleri, hamamları vb. birbirinden farklı konular işlenmektedir.³

Çalışmamızda içeriğini bahsettiğimiz siyasi tarih bölümü ile seyahatname türü bölümünün şehir hakkında ortaya koydukları bilgilerin yapısal farklılıklarını genel ilkelerle ortaya koyarak karşılaştırmayı amaçladık.

Tezimizi yazarken birçok klasik ve modern kaynaklardan yararlandık. Örneğin; Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî'nin (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-buldân* adlı eseri başvurduğumuz eserlerin başında gelmektedir. Bu eserde Basra'nın kuruluşu ile ilgili bilgilere ilaveten daha başka bilgiler de bulunmaktadır.⁴

Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî'nin (bilinen ismi İbn Sa'd olup ölüm tarihi 230/845'dir) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübra* adlı eseri özellikle kişilerin hayatları (biyografi) hakkında değerli bilgiler veren bir eserdir.⁵ Tabakat kitapları pek çok ilim dalının en önemli başvuru kaynağı haline gelmiştir. Başta tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi İslâmî ilimler olmak üzere tarih, Arap edebiyatı, felsefe ve tıp gibi pek çok alanda büyük önem taşımaktadırlar. Bu kitaplar nesiller arasında köprü görevi gördüğünden önceki nesilleri tanımaya, geçmişte yaşanan tarihi olayları anlamaya katkı sağlamışlardır. Özellikle hadis ilminde hadis rivayetinde bulunan kişileri tanımaya imkân verdiği için önemi büyük olmuştur.⁶

³ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, ed. Ali Kahraman - Yücel Dağlı (Yapı Kredi Yayınları, 2010).

⁴ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2. Bs, 7 c. (Beyrut: Dâru Sadır, 1995).

⁵ Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö 230/845) İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâtü'l-Kübra*, 9 c. (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001).

⁶ Muhammed Aslan, "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (15 Aralık 2017): 287.

Belâzürî'nin (279/892) *Futûhu'l-büldân* adlı eserinde özellikle Basra'da bulunan kanallar hakkında detaylı bilgiler mevcuttur.⁷

Taberî'nin (310/923) *Tarihu't-Taberi tarihu'r-rusul ve'l-mülûk* isimli meşhur eserinde Basra hakkında ilk dönem tarihi ile ilgili önemli olaylar ve iç karışıklıklar hakkında birçok tarihi vakayı içermektedir.⁸

İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserde olaylar yıllara göre işlenerek yaşanan her olay yaşandığı tarih altında anlatılmıştır.⁹

İbn Kesîr'in (ö 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, adlı eserde yazar geçmiş ümmetlerin hikâyelerinden bahsetmektedir. Peygamberimizin hayatını ise detaylı olarak başlık başlık ele aldıktan sonra, hicri 767/1365-66 yılına kadar olayları kronolojik olarak aktarmaktadır.¹⁰

Modern dönem eserlerinden Ali Zarif Azami'nin *Muhtasarı Târihi'l-Basra* adlı eseri Basra'nın siyasi tarihi hakkında geniş ve sistematik bilgiler sunmaktadır.¹¹

Yukarıda verdiğimiz genel tarih kaynaklarının yanında başvurduğumuz bir takım seyahatnameler de bulunmaktadır. Bunalar;

İstahrî'nin (ö. 340/951-52) *Mesâlikü'l-memâmalik* adlı eseridir. Bu eserinde şehir hakkında bilgiler veren İstahrî, özellikle Übülle nehri hakkında övücü ifadelerde bulunmuştur.¹²

İbn Havkal'ın (ö. ?) *Sûretü'l-Arz* isimli bir coğrafya kaynağı olan eserinde Basra'da yapılan kanallardan bahsetmektedir.¹³

İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) seyahatnamesi yine seyahatname kaynaklarının başında gelmektedir. Birçok bölgeyi gezmiş olan yazar Basra şehrine de uğramış olup kısa kısa bilgiler vermiştir.¹⁴

⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, ed. Abdullah Enis et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ (Beyrut, 1407).

⁸ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö 310/923) Taberî, *Tarihu't-Taberi Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Ebu'l-Fadl İbrahim Muhammed, 11 c. (Kahire: Daru'l-Maarif bi Mısır, t.y.).

⁹ Ebû Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö 630/1223) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, 10 c. (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1997).

¹⁰ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şiri (Beyrut, 1988).

¹¹ Ali Zarif Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra* (Kahire: Mektebetü'ssekâfeti'd-dîniyye, 2001).

¹² Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (ö. 340/951-52) İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik/Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2019).

¹³ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö ?) İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz/10.Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014).

Seyahatname türünde verdiğimiz eserlerden biri olan yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*¹⁵ isimli eser ile Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*¹⁶ adlı eseri, daha çok coğrafya türüne yakın bir eserdir. Coğrafya türü eserler İslam dünyasında büyük ilgi çekmiştir. Bu tür eserlerde genellikle dünya ve âlem hakkında bir giriş yer alır. Daha sonra fiziki coğrafyanın konusu olan dağlar, denizler, nehirler ve ovalar anlatılmaktadır. Sadece coğrafya ile sınırlı kalmayıp, ülkelerin ekonomileri ve büyük şehirleri, toplumlardan, ziraatten, üretimden bahsedilir.¹⁷

Seyahatname türü eserlerin en önemlilerden bir diğeri ise Evliya Çelebinin seyahatnamesidir. Evliya Çelebi şehir hakkında en fazla bilgiyi veren seyyahtır. Şehirdeki kasaba, köy, kabile isimleri dâhil olmak üzere detaylı bilgiler vermiştir.¹⁸

¹⁴ Ebü Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69) İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004).

¹⁵ Vladimir Fedorovic Minorsky, ed., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008).

¹⁶ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö. 300/912-13) İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik/Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008).

¹⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 96-97.

¹⁸ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*.

2. Seyyahlar ve Seyahatnameler Üzerine

Seyâhat kelimesi Arapça'da “suyun yeryüzünde sürekli akması” anlamına gelen سيج (seyh) kökünden türemiş olup “gezmek, gezi” gibi anlamlara gelmektedir. Name ise Farsça olup “risâle, mektup” anlamına gelmektedir. Ve ikisinin birleşimi olan seyâhat-nâme “gezi mektubu veya gezi notları” manasını taşımaktadır. Fars edebiyatında sefername de denilir. Arap edebiyatında ise rihle kelimesi “seyâhat” ve “seyahatnâme” anlamında kullanılmaktadır. Rihle, kısaca “göç” demektir.¹⁹ Kur'ân'da Kureyş kabilesinin ticaret amacıyla yaz ve kış mevsimlerinde yaptığı yolculuk ve seyahatler rihle tabiriyle ifade edilmiştir.²⁰

Seyahatname üzerine birçok tanım yapılmıştır. Seyahatnameler, bu tanımlarda genelde bir yazarın yaptığı gezilerde gördüklerini anlatan yayınlar şeklinde ifade edilmiştir.²¹ Ancak seyahatnameyi yazanlar her zaman yazar değildir. Bazen bir tüccar bazen bir hacı adayı seyahatname notları alabilmiştir. Yazar ifadesi sürekli yazma işiyle uğraşan bir meslek grubu şeklinde algılandığı için biz seyahatnameyi yazar sözcüğünü kullanmadan ifade edersek; bir kişinin belirli bölgeleri farklı nedenlerle gezerek bu bölgelerdeki toplumların yaşayışlarını, geleneklerini, kültürlerini vb. izlenimlerini anlattığı eserlerdir.

Tarihte seyyahlar birçok bölgeyi gezerek sayısız eser bırakmışlardır. Kuşkusuz seyyah diye isimlendirilen bu gezginlerin yeryüzünü gezmelerine onlardaki merak duygusu sebep olmuştur. Ancak tüm bu durum sadece bir merak duygusuyla oluşmamıştır. Seyyah denilen bu insanlar, yeri geldiğinde hac ibadetini yerine getirmeye çalışırken bir taraftan da gözlemlerde bulunup, not alan bir hacı, yeri geldiğinde elçilik görevindeki bir devlet görevlisi, seyahatname türünden yazılar yazabilmiştir. Seyahatname yazarlarından şair Yahyâ b. Hakem el-Bekrî, Endülüs Halifesi II. Abdurrahman tarafından 208/824 yılında Normanlar'a elçi olarak gönderilmiştir. Yahyâ b. Hakem el-Bekrî (ö. ?) görev esnasında onların âdetlerini, göreneklerini ve kral ile kraliçeyle ilgili gözlemlerini anlatmıştır. Bunun dışında

¹⁹ Mustafa Çağrı, “Seyahat”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 7-9; Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 9-11.

²⁰ Kureyş, 106/1-2.

²¹ Orhan Şaik Gökyay, “Türkçe’de Gezi Kitapları”, *Türk Dili Dergisi*, 22/27/258 (1973): 27:457.

tüccarlar ve misyonerler de bu türden yazılar yazmışlardır. Özellikle tüccarlar gittikleri yerlere ait para, ağırlık vb. ölçü bilgilerini yazmışlardır.²²

Müslüman müellifler seyahatname türünde birçok eser vermiştir. Bu eserlerin oluşumunda hac ibadetinin etkisi büyüktür. Müslüman müellifler tüm zorluklara rağmen yapılan hac yolculuğunda birçok şehir ve bölgeyi görme fırsatını yakalamışlardır. Bununla birlikte Müslüman müellifler, Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren özellikle hadis ilmi ve çeşitli ilimleri öğrenmek için birçok seyahat gerçekleştirmişlerdir.²³ Ayrıca Kur'an'da; “Onlar yeryüzünde dolaşır, kendilerinden önce gelenlerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı?” (40/82), “Yeryüzünde dolaşır kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı?” (35/44), “yeryüzünü gezip dolaşmazlar mı” (22/46)²⁴ şeklinde birçok ayet Müslümanları bu hususta teşvik etmiştir. Bu amaç için seyahat eden gezginler karşılaştıkları âlimlerin görüşleri ve kütüphaneleri hakkında birçok bilgi verirken, o döneme ait sosyal kültürel bilgileri de vermişlerdir.²⁵

İmam Şâfiî seyahat etmenin bir hareket ve enerji olduğuna vurgu yapmıştır. Seyâhat edilen bölgedeki kültürlerin, yaşam tarzlarının, düşünce yapılarının gözlemlenmesi insan ufkunu geliştirdiğini, aksi durum da ise yeni fikirlerin, düşüncelerin çakışmadığı, kapalı havza misali durgunlaşmaya, kokuşmaya neden olduğunu ve bu ilk seyahatlerin ilmin gelişmesine olan katkısını şu dizelerde dile getirmiştir;

إني رأيت وقوف الماء يُفسده / إن سال طاب وإن لم يجر لم يطب /

/ الأسد لولا فراق الغاب ما افترتست / والسهم لولا فراق القوس لم يُصب

(Gördüm ki suyun durgunlaşması bozar onu

Akarsa temiz olur, akmazsa kokuşur

Aslanlar ayrılmasalardı ormandan avlanamazlardı

Ok yayından ayrılmasaydı hedefini vuramazdı).²⁶

²² Faroqhi Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, 2. Bs (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 185.

²³ Yazıcı, “Seyahatname”, 37: 9-11.

²⁴ Mü'min Suresi 40/82, Fâtır Suresi 35/44, Rûm Suresi 30/9, Rûm Suresi 30/42, Hac Suresi 22/46.

²⁵ Yazıcı, “Seyahatname”, 37: 9-11.

²⁶ Yazıcı, “Seyahatname”, 37: 9-11.

Seyyahlar, zaman zaman ön yargılarının tesirinde kalmışlar, yazdıklarının ilgi çekici olması için olayları mübalağa ederek aktarmışlardır. Bazen de seyyahlar bir bölgede karşılaştıkları olumlu veya olumsuz bir olayı genelleyerek tüm bölgeye mal etmişlerdir. Tüm bunlara rağmen seyahatnameler resmi tarihin dip kısmını oluşturmaktadır. Siyasi tarih konularında devletlerarası ilişkiler, devletlerin doğuşları, büyümeleri, yıkılışları, önemli savaşlar, vb. hususlar ele alınmaktadır. Oysa seyahatnameler ise doğrudan topluma ve insana dokunmakta ve onların yaşayışlarını, geleneklerini, sosyo-kültürel durumlarını, geçim kaynaklarını ele almaktadır. Seyahatnameleri değerli kılan önemli bir diğer hususta da onların olaylara dışarıdan bakmaları ve gözlem yapmalarıdır. Bundan dolayı seyahatnameler sadece tarih biliminin değil, konusu insan ve toplum olan tüm bilim dallarının ilgi alanına girmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA ŞEHRİNİN SİYASİ TARİHİ

1. Basra Şehrinin Kuruluşu ve Coğrafi Konumu

Günümüzde Irak'ta bulunan bu şehir sert bir iklime sahiptir. Kışları soğuk yazları sıcak geçmektedir. Kuzey rüzgârları serinletirken güney rüzgârları kavurucudur. Şehir Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Konum olarak Dicle ve Fırat nehirlerinin kavuştuğu yerin 50 km. güneybatısına düşmektedir.²⁷

Basra isminin bölgedeki beyaz taşlardan geldiği ileri sürülmüştür.²⁸ Bunun yanında Basra isminin geldiği yer ve anlamı ile ilgili farklı görüşler de vardır.²⁹ Kelime anlamı olarak nereden geldiği tam olarak tespit edilemezse de bu ismin Araplar tarafından verildiği kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklarda şehrin ismi ile ilgili "Busayra"³⁰ ifadesi de mevcuttur.³¹

Daha önce Arapların Arzu'l-Hind dedikleri Basra, Utbe b. Gazvân (ö.17/638)³² tarafından hicri 14/635-36 yılında Hz. Ömer'in emriyle askeri bir üs olarak kurulmuştur.³³ Rivayete göre şehrin kuruluşu Utbe b. Gazvân'ın Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, askerlerin kış mevsimini geçirebilecekleri ve savaş dönüşlerinde dinlenebilecekleri bir yere ihtiyaç olduğunu bildirmesiyle gerçekleşmiştir.³⁴ Hz. Peygamber döneminde sadece Arap yarımadasına hâkim olan Müslümanlar, ilk halifelerle birlikte çok hızlı fetih hareketlerine girişmişlerdir. Henüz yeni kurulmuş olan yönetim, çoğu alanda kurumsallaşmayı olgunlaştıramamıştı. Bunlardan biri de askeri

²⁷ Abdülhâlık Bakır, "Basra", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 108-111. Ch. Pellat - S.H. Longrigg, "Basra", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. Clifford Edmund Bosworth (Leiden: E.J. Brill, 2007), 49. Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yerden Basra körfezine kadar dökülen nehrin uzantısına Şattülarap nehri denir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa L. Bilge, "Şattülarap", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: 381-382.

²⁸ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 430; Ali Nûrî Nâdiye, "Neş'etü Medîneti'l-Basra ve Tatavvuruhâ el-Umrânî fî Karnî'l-Evvelî'l-Hicrî", *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*, 14 (2012): 14.

²⁹ Abdullah b. İsa b. İsmail en-Necdî, *Târîhu medîneti'l-Basra*, ed. Fâhir Cebr (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2010), 18-20; Nâdiye, "Neş'etü medîneti'l-Basra", 201.

³⁰ Kaynaklarda Busayra kelimesinin anlamıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

³¹ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 430.

³² İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 5-8; Erdinç Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42: 235.

³³ Pellat - Longrigg, "Basra", 49; Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", 42: 5-8; Rabia Yıldız Taşova, *Hz. Ömer'in Farklı İcraatları* (Hitit Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30.

³⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 483; Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 432.

alandır. Fetihler için Medine'den gönderilen orduların seferleri aylarca sürmekteydi. Sefere çıkan ordunun dinlenmek ya da tekrar sefere çıkmak için, Medine'ye dönmesi uzaklıktan dolayı mümkün olmamıştır. Bu süreçte fetih bölgelerine çok uzak olmayan, güvenli askeri karargâhlara ihtiyaç duyulmuştur. Basra şehrinin kurulduğu mevki de, bu amaçla geçici bir karargâh yeri olarak düşünülmüştür. Hz. Ömer veya Utbe b. Gazvân'nın buranın kalıcı bir şehir olarak düşünmedikleri görülmüştür.³⁵ Ancak zaman ve şartlar buranın yerleşik bir şehir olmasının yolunu açmıştır. Şehir zamanla geçici bir karargâh olmaktan çıkıp Irak'ın en önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Basra kurulmadan önce Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret gemileri Basra'nın kurulduğu yere yakın olan Übülle limanına gelmekteydiler. Ancak Basra kurulunca, mevcut ticaret potansiyeli Basra'nın eline geçmiştir.³⁶

Utbe b. Gazvân, askeri üs için konakladığı el-Hureybe'nin özelliklerini Hz. Ömer'e bildirmişti. Hz. Ömer ise Basra şehrini kurdururken, Medine ile arasında kara bağlantısını göz önünde bulundurmuştur. Bu konuda Müslümanlarla kendisi arasında nehir bulunmasını istemediğini belirtmiştir. Nehir ve deniz konusunda hassas olan Hz. Ömer, aynı hassasiyeti Kufe şehrinin kuruluşunda da göstermiştir.³⁷ O dönem şartlarında deniz ve nehirler askeri sevkியatta bir takım riskleri barındırmaktadır. Sözü edilen bölgenin kara bağlantısını göz önünde bulunduran Hz. Ömer, kendisine bildirilen bölgenin suya ve otlaklara yakınlığı hasebiyle de uygun olacağını bildirmiştir. Dönemin şartlarında otlakların olması at, deve gibi hayvanlar için bir zorunluluktur. Bunun üzerine Utbe, askerlerini ve halkı buraya yerleştirerek şehrin temellerini atmıştır.³⁸

Basra'nın kuruluş tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu farklılık, aslında Basralılar ile Kûfeliler arasındaki rekabetten kaynaklanmaktadır. Zira Basralılar kendi şehirlerinin kuruluşunu Kûfe şehrinden önce olduğunu öne sürmüşler, Kûfeliler ise bunun zıddını iddia etmişlerdir. Söz konusu tarihler Hicri 14 /635, 16 /637 ve 17/638

³⁵ Ali Naci, "Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, çev. Abdülhâlık Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004), 1: 495; Halit Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar* 12/35 (01 Haziran 2009): 87-106.

³⁶ Lebid İbrahim Ahmed, "Basra Körfezinde Eski Ticarî Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004), 1: 442; Naci, "Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti", 1: 496.

³⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 387; İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 5-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 352; Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 579.

³⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 483-484; İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: YeniŞafak Kültür Armağanı, 2004), 2: 473.

şeklinde sıralanmıştır.³⁹ Utbe b. Gazvân 14/635 yılında bölgenin fethi için Hureybe'yi bir ordugâh olarak kullanmıştır. Hureybe Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler döneminde ise Vehiştabâd ve Erdeşir olarak bilinirdi. Daha sonara Irak'ın fethi tamamlanınca Hz Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân, bugünkü Basra'ya 25 km. uzaklıktaki yere şehri kurmuştur. Ancak halk zamanla bugünkü Basra'nın bulunduğu yere göç etmiştir.⁴⁰ Bu göçler 900/1494-95 yılına kadar sürmüştür. Halk yeni yeri güvenlik ve su ihtiyacı açısından daha uygun bulmuştur.⁴¹

Basra şehrinin kuruluşu bir ordugâh yerleşimi olup, bölgedeki fetihleri düzenli olarak gerçekleştirmek ve İran-İrak yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda buraya Sakıf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi kabilelerden oluşan askerler yine kabileler halinde yerleşmiştir. Bu dönemde yerleşenler arasında kadın nüfusunun az olması da buranın sadece askeri amaçla kurulduğunu göstermiştir. Ancak zamanla burası bir şehir konumuna gelerek gelişmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî 17 (638) yılında Basra valiliğine gelince burayı bir şehir şeklinde tasarlamış ve kamıştan yapılan devlet binalarını yıkıp yerine kerpiçten binalar yapmıştır.⁴² Basra'ya civardaki Arapların yanı sıra Fars, Sicistan ve Kirman gibi bölgelerde fetihler sonrasında yeni Müslüman olan insanlar grup grup Basra'ya yerleşmiştir. Askeri bir yerleşke olarak kurulan Basra, hızla büyük bir şehir olma yolunda ilerlemiştir.⁴³ Basra kendi ismiyle anılan körfeze yakın olması hasebiyle ticari yönden de ciddi mesafe almasını sağlamıştır.⁴⁴ Basra kurulmadan önce bölgede önemli bir yerleşke olan Übülle, Basra kurulduktan sonra ticari imtiyazlarını ve canlılığını Basra'ya kaptırmıştır.⁴⁵

³⁹ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁴⁰ Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuat Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 27.

⁴¹ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁴² Bakır, "Basra", 5: 108-111; Söylemez, *İslam Şehirleri*, 46.

⁴³ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁴⁴ Bakır, "Basra", 5: 108-111. Ayrıca Basra Körfezinin ticari hareketliliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezi", 468-521.

⁴⁵ Ahmed, "Basra Körfezinde Eski Ticari Faaliyetler", 1: 438-439; Taner Yildirim - Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Turkish Studies* 9 (2014): 1185.

2. Kuruluşundan Günümüze Kadar Basra Şehri

2.1. Hz. Ömer (ö. 23/644) Döneminde Basra Şehri

Hz. Ömer'in emriyle şehri kuran Utbe; şehrin ilk yerleşiminin temellerini atarken ilk olarak mescidin yerini belirleyerek binayı kamıştan inşa etti.⁴⁶ Peygamberimizi örnek alan Müslümanlar, kurdukları şehirlerde hayatın ve şehrin merkezine mescidi yerleştirmişlerdir. Utbe b. Gazvân'ın buraya yerleşirken kendi evini kurmadan önce mescidle ilgilenmesi, Müslümanların önceliklerini ve amaçlarını anlatan bir örnektir. Utbe ve Müslümanlar yerleştikleri bölgede evleri ve camiye kamıştan yapmaları onların burayı bir şehir olmaktan ziyade geçici bir yerleşke olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Rivayete göre savaş için sefere çıktıkları zaman evleri ve mescidi söküp deste şeklinde bağlıyorlardı. Bunun muhtemel nedeni kendileri olmadığı zaman kamışların fırtına, yangın gibi afetlerden etkilenmesinin önüne geçmeleridir. Seferden döndüklerinde ise tekrar evlerini kurarlardı.⁴⁷ Utbe'nin buradaki yöneticiliği çok uzun sürmemiştir. O Basra valiliğinden istifa etmek istemişse de Hz. Ömer onu tekrar görev yerine göndermiş, ancak Utbe dönüş yolunda vefat etmişti.⁴⁸

Ebu Mûsa el-Eş'arî (ö. 42/662-63) Basra'ya vali olunca bir yandan fetih işleriyle uğraşarak Rey şehrini feth etmiştir. Diğer yandan şehrin imarı ile uğraşmıştır. Bunun için vali konağını ve camiye kerpiçten yapıp genişletmiştir.⁴⁹ Böylelikle geçici bir askeri üs olan yerleşkeden şehirleşmeye geçişin adımları atılmıştır. Basra'nın daha sonraları planlı bir şekilde kurulacak olan Bağdat'ın⁵⁰ aksine gelişi güzel bir şekilde kurulduğu izlenimi oluştursa da, bunun doğru olmadığı görülmektedir. Basra, Bağdat gibi kuruluşundan itibaren planlı bir şehir olmasa da zamanla şehrin yerleşim düzeni için planların yapıldığını görmekteyiz. İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre şehrin planı Âsım b. Dülef Ebu'l-Cerbâ (ö. ?) tarafından yapılmıştır. Âsım ana caddeleri kırkar zirâ (bir zirâ yaklaşık olarak 75-90 cm arasında tekabül etmektedir) ara caddeleri yirmişer

⁴⁶ İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 5-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 318; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdülhâlık Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 158.

⁴⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 483.

⁴⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 478; İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 5-8; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 167. 196; Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", 42: 235.

⁴⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 483; en-Necdî, *Târîhu medîneti'l-Basra*, 31; Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁵⁰ Bağdat şehrinin kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4: 425-433.

zirâ ve sokakları da yedişer zirâ şeklinde gerçekleştirmiştir. Caddelere oranla sokakların çok dar olmasının en önemli nedeni sıcaklığı azaltma gayesi olmuştur.⁵¹

İlk yıllarda Kufe kadar cazip olmayan şehir, Hz. Ömer'in aldığı bazı kararlar sayesinde hızla büyümüş ve cazibe merkezi olmuştur. Hatta zamanla eyalet merkezi haline gelmiştir. Hz. Ömer'in bu kararlarından en önemlileri; fethedilen bazı şehirlerin gelirlerini Basra'ya tahsis etmesi ve Kufe'ye tanınan maaş haklarının aynısını buraya da tanınmasıdır. Tüm bunlar Basra'nın gelişmesini sağlamış ve şehre olan rağbeti oldukça artırmıştır.⁵²

Belâzürî *Futûhu'l-Buldân* adlı eserinde Hz. Ömer'den itibaren gerek Emevîler, gerekse Abbâsîler dönemlerinde Basra'da yapılan onlarca su kanalından ve bu kanalların isimleriyle beraber kanalı yaptıran kişilerden bahsetmektedir.⁵³ Bu kadar çok kanalın yapılması ve bunların sürekli artması şehrin ne kadar hızlı büyüdüğünü göstermektedir. İbn Sa'd, Basra'ya yerleşen Sahabi, Tâbîn, Fıkıh ve Hadis âlimleri şeklinde bir başlık altında 149 kişinin ismini vermiş ve bunların hayatlarını da kısaca anlatmıştır.⁵⁴ Basra'ya yerleşen mühim simaların sayısının çokluğu karşılığında avam kısmından ne denli büyük bir kitlenin buraya yerleştiği hakkında bizlere bir ipucu vermektedir. Hz. Ömer Basra halkının istek ve önerilerini göz önünde bulundurmıştır. Şehrin gelişimi için gayret sarf eden halife, gelen şikâyetler üzerine Ebû Musa'ya mektup yazarak Basra'nın su ihtiyacı için kanal açtırmasını emretmiştir. Ayrıca Basra halkına atıyyeden⁵⁵ pay ayırmıştır.⁵⁶ Valilerin uygulamalarını titizlikle kontrol eden halife kısa bir süre önce Basra'ya vali olarak atadığı Muğîre b. Şu'be'yi ise hakkında çıkan bir söylenti üzerine görevden alarak yerine Ebû Mûsâ'yı vali olarak atamıştır.⁵⁷ Hz. Ömer şehrin sadece ekonomik gelişimini takip etmekle yetinmemiş halkın eğitimine

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 354.

⁵² Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁵³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 499-519.

⁵⁴ İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 1.

⁵⁵ Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya

⁵⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 497.

⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerir Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtenca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.), 3:431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2.363; Ömer Aktaş, "Hz. Ömer'in Basra Valisi Muğîre B. Şu'be'yi Görevden Almasıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Universal Journal of Theology* 3/1 (30 Mart 2018): 39-52.

de önem vermiştir. Bu amaçla Basra'ya fıkıh ilmini öğretmesi için İmran b. el-Husayn'i (ö. 52/672) adliye işleri için Ebu Meryem el-Hanefi'yi Basra'ya göndermiştir.⁵⁸

Bir köle tarafından hançerlenen Hz. Ömer, ölmeden önce Basra valiliğinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin olmasını vasiyet etmişti. Ancak daha sonra Hz. Osman Ebû Mûsâ'yı azlederek yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i vali olarak atamıştır.⁵⁹

2.2. Hz. Osman (ö. 35/656) Döneminde Basra Şehri

Hz. Osman, 29 (649-650) yılında Basra valisi Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi görevden alarak yerine yakın akrabası Abdullah b. Âmir'i atamıştı. Özellikle bu süreçten sonra çok geniş bir şekilde fetih hareketleri gerçekleştirilmiştir. Bu fetihlerle doğuda ve batıda yapılan fetihler daha illeriye götürülmüş ve daha önce feth edilen bölgelerin güvenliği pekiştirilmiştir. Bunun sonucunda İran, Azerbeycan, Suriye, Mısır gibi yerlerin güvenliği sağlanmıştır. Doğuda Hint topraklarına, batıda Kuzey Afrika feth edilmiş, Akdenizin uç kısımlarına ulaşılmıştır. Doğuya yapılan fetihlerin birçoğunda Basra'dan gönderilen ordular görev almıştır. Bu dönemde Basra ordugâh şehir olmanın yanında, eyaletin merkezliğini de yapmıştır.⁶⁰

Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) bu göreve geldiğinde 25 yaşlarındaydı (29/650). İran ve Horasan bölgelerindeki fetihler onun döneminde tamamlanmıştı.⁶¹ Fetih hareketlerinde başarılı olan Abdullah b. Âmir, valilik görevinde de başarılı bir yönetim ortaya koymuştu. Basra'nın iktisadi ve idarî olarak bölgenin en önemli merkezi haline gelmesine katkı sağlamıştı. Bu dönemde Basra küçük bir ordugâh şehri olmaktan çıkmıştı.⁶² İran, Horasan ve Bahreyn gibi büyük bölgelerin ve Körfezin idaresi ve kontrolü Basra yönetimine verilmişti.⁶³ Şehir eyalet merkezi haline gelmişti. Şehrin refah düzeyini yükselten Abdullah b. Âmir, Basra'nın çarşısı olan Sûku'l-mirbed'in yetersiz kaldığını görünce Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanındaki evleri satın alıp

⁵⁸ İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakât*, 1: 9-12; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 193.

⁵⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 465-457; Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 4:264; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 200; Abdurrahman Demirci, "Hz. Ömer'in Şehadetî", *İslami İlimler Dergisi* 9/2 (01 Aralık 2014): 7-35.

⁶⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 457-465; Adem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000): 437-446.

⁶¹ Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 200; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1: 84-85.

⁶² Naci, "Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti", 1: 496.

⁶³ Fayda, "Abdullah b. Âmir", 1: 84-85.

yıktırarak buraya yeni bir çarşı kurduymuştu. Bu çarşıdan gelen gelire Bahreyn bölgesine yerleşen aynı zamanda fetihlere katılan askerlerin maaşlarını karşılamıştı. Yine Abdullah b. Âmir'in valiliğinde Übülle ve diğer bazı kanallar açılmıştı.⁶⁴

Hz. Osman döneminin son yıllarında iç karışıklıklar ve şikâyetler artmıştı. Bu iç karışıklıklar yaşanırken Basra şehrinde de mühim olaylar gerçekleşmişti. Hz. Osman döneminde valilerin uygulamalarından kaynaklanan birtakım şikâyetler artmıştı. Bunun üzerine Hz. Osman eyalet merkezlerine müfettişler göndererek kendisine bilgi getirmelerini istemişti. Bu amaçla Basra'ya Üsâme b. Zeyd'i (ö. 54/674) göndererek şehri gözlemlemesini ve rapor hazırlamasını istemiştir.⁶⁵ Ancak kaynaklarda Basra ile ilgili olarak Üsâme'nin herhangi bir olumsuz raporuna rastlanmamıştır.

Hz. Osman döneminin sonlarında yaşanan olayların ortaya çıkış nedenleri hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden öne çıkanlar; Hz. Osman'ın kâtabi olan Mervân b. Hakem'in davranışları ve uygulamaları, Abdullah b. Sebe ve grubunun fitne hareketlerini organize etmesi, kabile asabiyeti ve eski düşmanlıkların etkisi, Hz. Osman'ın yumuşak huylu olması ve devlet kademelerindeki akrabalarının bu durumu istismar etmeleri, değişen nesil ve dünya sevgisinin artması, bazı kesimlerin ganimetten yeterince paylarını alamadıklarını öne sürmeleri, Emevî-Hâşimî rekabeti şeklindeki görüşlerdir. Anlaşılan tüm bu nedenlerin farklı oranlarda etksi olmuştur.⁶⁶

Yine bu sürecin en önemli aşaması olan Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayına Basralı bir grup da dâhil olmuştur. Basralılar diğer şehirlerdeki muhaliflerle mektuplaşarak Medine'ye yakın Zû-Hubş mevkiinde konaklamışlardı.⁶⁷ Medine'de toplanan muhalifler, Zilhicce 35/Haziran 656 tarihinde Hz. Osman'ı şehit ettiler.⁶⁸ Basralılar komşuları Kûfelilere oranla yönetimden veya valilerden daha az şikâyetçi olmuşlardır. Buna rağmen Hz. Osman'ın katledilmesi olayına karışmaları ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Bu anlamda Basra halkının farklı bölgelerden gelen insanlardan oluştuğu ve şehrin kozmopolit bir yapısı olduğu unutulmamalıdır.

⁶⁴ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2:526; Mehmet Salih Arı, "Üsâme b. Zeyd", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42: 361-363.

⁶⁶ İsmail Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ekim 1999): 315-148.

⁶⁷ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 4:349.

⁶⁸ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 4:391; İsmail Yiğit, "Osman", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33: 438-443.

2.3. Hz. Ali (ö. 40/661) Döneminde Basra Şehri

Hz. Osman'ın son günlerinde başlayan siyasi çalkantılar, Hz. Ali döneminde de tüm hızıyla devam etmiştir. Bu dönemde Basra'da İslam tarihine damga vuran ve tartışması günümüzde dahi devam eden olaylar yaşanmıştır. İslam tarihinde derin izler bırakan, birçok itikadi ve siyasi ayrışmanın ortaya çıkmasına neden olan Cemel Vakasına Basra şehri ev sahipliği yapmıştır.⁶⁹

Hz. Ali hilafete geçince, Osman bin Huneyf'i Basra'ya vali olarak atadı. Yeni vali şehre gelince, mevcut vali Abdullah bin Amir şehri ona teslim ederek valilikten çekildi.⁷⁰ Ancak Abdullah bin Amir daha sonra Mekke'ye giderek Hz. Osman'ın katillerini bulmak isteyen Hz. Aişe ve beraberindekilerinin Basra'ya doğru harekete geçmesini sağladı.⁷¹

Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada Mekke'de bulunan Hz. Aişe⁷², halifenin şehit edildiğini duyunca Medine'ye gitmekten vazgeçmişti. Kendisi Hz. Osman'ın halifeti döneminde, halifenin bazı uygulamalarını sert şekilde eleştirmekten çekinmemiştir. Buna rağmen Hz. Aişe, Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde öldürüldüğünü düşünmüş, halifeyi hunharca şehit edenlerin hızlı bir şekilde cezalandırılmasını arzu etmiştir. Bu esnada istemeyerek halifelige gelen Hz. Ali'nin bu karışıklıklar içerisinde katilleri bulup cezalandırması mümkün olmamıştır. Çünkü tüm gruplar hep bir ağızdan halifeyi hepimiz öldürdük şeklinde davranmaları, Hz. Alin'in tüm şehirlerden biat alamamış olması gibi iç karışıklıklar, yeni halifeyi zor durumda bırakmıştır. Hz. Ali, Hz. Osman'ı şehit edenlerin katillerini bulma işini içinde bulunduğu şartlardan dolayı zamana yaymak istemiştir. Ancak Medine'den uzak olan Hz. Aişe, Hz. Osman'ı öldürenlerin ceza almamış olmasından rahatsızlık duymuş ve

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 226-237; Erol Yaprakdal, *Cemel Vak'ası (36/656)* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁷⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2:565; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 250; Mehmet Efendioğlu, "Osman b. Huneyf", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33: 469-470.

⁷¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:9.

⁷² Emine Cankat Mahmat, *Hz. Aişe'nin Siyasi Olaylardaki Rolü* (Fırat Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004); Ömer Sabuncu, "Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017): 2103-2105.

Mekke’de Hz. Talha ve Hz. Zübeyr’in desteğini alarak Hz. Osman’ın katillerini bulma görevini üstlenmiştir.⁷³

Hz. Aişe ve beraberindekiler Basra’ya geldiklerinde, Hz. Ali’nin valisi Osman bin Huneyf ile çarpışarak şehri ele geçirdi. Valiyi öldürmek istedilerse de Hz. Aişe buna engel olarak onun Hz. Ali’nin yanına dönmesini sağladı.⁷⁴ Ancak şehirde büyük bir kargaşa hâkimdi ve insanların bir kısmı Hz. Ali’yi destekliyorlardı.⁷⁵ Bu sıralarda Hz. Ali topladığı askerlerle Şam’a yürümeye hazırlanıyordu. Hz. Aişe’nin beraberindekilerle Basra’ya hareket ettiğini duyunca, yönünü Basra’ya çevirmek durumunda kaldı. Hz. Ali Basra’ya gelince iki taraf arasında barış görüşmeleri başladı. Rivayete göre, yapılan barış görüşmeleri Hz. Osman’ı şehit etmeye giden grupları rahatsız ediyordu. Sözü edilen kişiler, Hz. Osman’ın evini ve Medine’yi işgal etmiş ve halifenin öldürülmesine neden olmuş kişilerdi. Hz. Aişe ile Hz. Ali’nin anlaşmaya varıp barışmaları, onları korkutuyordu. Çünkü muhtemel bir anlaşma sonucu ortalıkta bir sükûnet ve asayiş getirecek belki de Şam meselesinden önce Hz. Osman’ın katillerini bulma ve yargılama arayışına girilecekti. Bunun üzerine Hz. Osman’ı öldüren asiler kargaşa ve savaşın kendilerinin lehine olacağını görerek karşılıklı baskınlar düzenlemeye karar verdiler. Karşılıklı baskınlarla çatışma ve savaş ortamının oluşmasını sağladılar.⁷⁶ Uzun süren çatışmalar sonucunda Halife kuvvetleri üstünlüğü sağladı. Hz. Ali savaşı kazanmasına rağmen muhaliflere ve Hz. Aişe’ye iyi davranmış mallarını ganimet olarak almamış ve serbest bırakmıştır.⁷⁷ Bu savaşta Basralılardan 5000 kişi hayatının kaybetmiştir.⁷⁸ Savaş sonrasında Hz. Ali amcası Abbas’ın oğlu Abdullah’ı Basra’ya vali olarak atamış, kendisi ise Kufe’ye geçmiştir.⁷⁹

Yukarıdaki satırlardan anlaşılacağı üzere Basra şehri Raşid halifeler döneminde dini, siyasi, iktisadî ve idarî alanda da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde Basra eyalet merkezi durumuna getirilmiş doğudaki fethedilen Ahvaz, Sîstan (Sicistan),

⁷³ Taberî, *Tarihu’t-Taberi*, 3: 4:6.

⁷⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:15; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 225.

⁷⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:12-13.

⁷⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:27.

⁷⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4:30; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 226-237.

⁷⁸ Bakır, “Basra”, 5: 108-111.

⁷⁹ Taberî, *Tarihu’t-Taberi*, 3: 4:543; Muhammed Eroğlu - İsmail Çakan, “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1: 76-79.

Azerbaycan ve Horasan gibi yerlerin idaresi Basra valiliğine bağlanmıştır. Valiler bu bölgelere kendi adlarına vekiller göndererek yönetmişlerdir.⁸⁰

Basra'nın eyalet merkezi konumuna gelmesi ayrıca Horasan ve diğer bölgelerin fethi için Basra'dan gönderilen orduların görevlendirilmesi, şehri meşhur kılan nedenlerin başında gelmekteydi. Şehir bu bağlamda nüfus olarak muazzam artış göstermiştir. Basra'ya Hicaz bölgesinden Kureyş, Kinâne ve Kays Aylân kabileleri Uman'dan Abdülkays ve Ezd kabileleri başta olmak üzere kırkı aşkın kabile yerleşmişti. Bunların içinde en kalabalık ve büyük olanları Temîm ve Bekir b. Vâil kabileleriydi.⁸¹

Şehrin Basra körfezine yakın olması ticaretini olumlu yönde etkiliyordu. Hz. Ömer ve Hz. Osman kendi dönemlerinde Basra'da ticaretin gelişmesi için özel bir çaba göstererek kanallar açtırmışlar, kuyular ve köprüler yaptırmışlardı. Ayrıca fetihlerden gelen ganimetlerin çoğalması ve servetin birikmesiyle şehrin ticaret hacmini artırmış, böylece büyümüştür. Mesela ticaret ile uğraşan Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Basra'da Kanât ismiyle bilinen tarlasından büyük miktarda gelirler elde etmiştir. Vefat ettiği 30 milyon dirhem servet bıraktığı rivayet edilmiştir.⁸² İlk kurulan İslam şehirlerinde olduğu gibi Basra'da da çarşı ve merkezler camilerin etrafında toplanmıştır. Zamanla nüfusun artmasıyla birlikte çarşı ve camiler de buna bağlı olarak çoğalmıştır.⁸³

⁸⁰ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁸¹ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁸² Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁸³ Serdar Karabulut, "İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018): 163-164.

2.4. Emeviler Döneminde Basra Şehri

Hz. Ali'nin Hariciler tarafından şehit edilmesinden sonra oğlu Hz. Hasan'ın 41/661 yılında savaşmaktan vazgeçerek halifelik hakkını Muâviye'ye devretmesiyle o yıla "birlik yılı" (âmü'l-cemâa) denmiştir.⁸⁴ Muâviye b. Ebû Süfyân 41/662 yılında Basra'ya hâkim olunca, Büsr b. Ebû Ertât'ı buraya vali olarak atadı.⁸⁵ Basra valiliği bir yılı aşkın süren Büsr b. Ebû Ertât daha sonra valilik görevinden alınarak 43'te (663-64) Bizanslılara karşı yapılan deniz seferine görevlendirildi.⁸⁶

Muâviye, Abdullah b. Âmir'in isteği üzerine onu ikinci defa 43 (663-64) yılında Basra'ya vali olarak atadı. Abdullah bu ikinci valiliği döneminde Horasan ve Sicistan'ı yeniden fethetti. Böylece Basra valiliği yanında Fars, Horasan ve Sicistan bölgelerinin sorumlusu oldu. Ancak Muâviye onun Haricilere karşı yumuşak kaldığını düşünerek valilikten azletti.⁸⁷ Muaviye, Abdullah b. Âmir'i azlettikten⁸⁸ sonra yerine Ziyâd b. Ebîh'i (ö. 53/673) 45 (665) yılında buraya vali olarak atadı.⁸⁹

Emeviler döneminin en etkili isimlerinden biri olan Ziyâd b. Ebîh,⁹⁰ Arap dâhilerinden sayılmaktadır.⁹¹ Hicri 45 (665) yılından⁹² itibaren vali olmasıyla birlikte Basra dokuz yıllık istikrarlı bir süreç yaşamıştır. Ziyâd b. Ebîh sert ve katı uygulamalara başvurarak toplumun düzenini korumaya çalışmıştır. Böylece Emevi devletinin otoritesini bölgede tesis etmiştir. Birçok kişiyi cezalandırmaktan çekinmemiştir. Halk kendisinden korkar olmuştu. Hatta İbnü'l-Esir, el-Kâmil'inde Ziyâd'ın geciktirerek ve uzun bir şekilde kıldırıldığı yatsı namazı esnasında şehirde dolaşanları öldürülmelerini

⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, ed. Ziyâ el-Ömerî Ekrem (Riyad: Daru't-Taybe, 1985), 203; Enes Ensar Erbay, *Kerbelâ Vakasından Sonra Hz. Ali Evlâdının Emevi Halifeleriyle İlişkileri (680-720)* (Sakarya Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:13; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 39-40.

⁸⁶ Abulkerim Özaydın, "Büsr b. Ebû Ertât", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 494.

⁸⁷ Hayyât, *Tarihi Halife b. Hayyat*, 254; Fayda, "Abdullah b. Âmir", 1: 84-85.

⁸⁸ Taberî - Muhammed, *Tarihi't-Taberî*, 5:212; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 40.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:44; Hayyât, *Tarihi Halife b. Hayyat*, 254; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 41; İrfan Aycan, "Temim", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 480-482.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyâd B. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)* (Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁹¹ Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 41.

⁹² Ziyâd b. Ebîh şehre gelince gerçekleştirdiği meşhur hutbesinde çok sert konuşmuştur. Yapacağı katı uygulamalarını önceden haber vererek insanları doğru yola koymayı amaçladığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:44-49; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 43-44.

emrettiğini bildirmiştir.⁹³ O kabilecilik anlayışını zayıflatmak için bazı aileleri Horasan'a nakletti. Bu süreçte isyan eden Hâricîler'le mücadele etti.⁹⁴ Ziyâd, Basra'da çok sıkı tedbirler alarak asayişini sağladı. Beş yıl sonra Kufe valisi Muğîre b. Şu'be vefat edince bu şehir de Basra'ya bağlandı. Her iki şehirde de sıkı tedbirler alan Ziyâd, Hariciler ve Hz. Ali taraftarlarını şiddetle bastırarak sindirmişti. Kûfe'de Hucur b. Adî'yi ve arkadaşlarını isyankâr davrandıkları gerekçesiyle Dımaşk'a göndererek idam edilmelerini sağlamıştı.⁹⁵ Tüm bunların yanında Ziyâd döneminde bir güven ortamından da bahsedilebilir. İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre, onun valiliği döneminde insanlar kapılarını dahi kilitlemeyi gereksiz görmüşlerdir. Hatta değerli eşyasını düşüren bir kimsenin tekrar o eşyasını bulana kadar hiçbir kimsenin ona dokunamadığı rivayet olunmuştur.⁹⁶

Ziyâd şehrin ekonomisini düzene koymaya çalıştı. Memurlara verilen maaşları tekrar düzenledi. Toprak dağıtım işini yeniden düzenleyerek üretimi artırmayı amaçladı. Verimi artırmak için de yeni kanallar inşa etti. Bunun yanında Basra'da yeni hamamlar da inşa ettirdi. Bu dönemde Basra'nın nüfusu 190.000'e ulaşmıştı.⁹⁷ Ziyad, iktisadi ve tarım alanında bazı icraatlar gerçekleştirdi. Aynı zamanda şehrin imar yapısını düzenledi ve şehirde bulunan Dârulimâre ve Ulucami'yi genişleterek yenilemişti. Onun valiliğinde 70000 muharip ve 80000 kişi de bunların aileleri olmak üzere toplan nüfus 150.000'e ulaştı.⁹⁸ Ziyâd b. Ebîh şehri beş bölgeye ayırarak kabileleri bu bölgelere yerleştirdi. 1. Ehlü'l-âliye (Kureyş, Kinâne, Becîle, Has'am, Kays Aylân, Müzeyne, Esed); 2. Temîmî;⁹⁹ 3. Bekir b. Vâil;¹⁰⁰ 4. Abdülkays;¹⁰¹ 5. Ezd.¹⁰² Bu kabileler Basra şehrinin askerî aristokrasisini oluşturmaktaydı.¹⁰³

⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:44-49.

⁹⁴ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁹⁵ İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 480-482.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:44-49.

⁹⁷ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

⁹⁸ Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", 44: 480-482.

⁹⁹ Aycan, "Temîm", 40: 418-419.

¹⁰⁰ Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 362-363.

¹⁰¹ Mustafa Fayda, "Abdülkays (Benî Abdülkays)", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 248-249.

¹⁰² Hüseyin Algül, "Ezd (Benî Ezd)", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 46-47.

¹⁰³ Pellat - Longrigg, "Basra", 50.

Ziyad valiliği döneminde Basra'daki camiye genişleterek yeniden tamir ettirdi. Camide imamın en öne kolayca geçebilmesi için kibleye yakın bir kapı açtırmıştı.¹⁰⁴ Mescidin zemininde bulunan kumlardan dolayı insanlar namaz kılarken ayağa kalktıklarında üzerlerindeki kumu elleriyle silkeliyorlardı. Bunun sonraki insanlar tarafından bir sünnet olarak anlaşılacağından çekinen Ziyad, bunu önlemek için zemine küçük çakıllar serdirmişti.¹⁰⁵ Ayrıca Ziyâd'ın beş yüz kişiyle sürekli mescidi koruması,¹⁰⁶ o dönemde mescidin sosyal ve siyasi fonksiyonları açısından üzerinde durulması gereken bir husustur. Görünen o ki o dönemde mescidler ibadet amacı dışında da kullanılmıştır. Bu meyanda yönetim tartışmaları hep mescidlerde yapılmıştır. Şehre vali olan kişi otoritesini mescidde yapacağı hutbeyle ortaya koymaktaydı. Ya da yönetime başkaldırmak isteyen kişi ve kişiler bu isyanı halk tabanına yaymak için mescidleri kullanmışlardır. Mescide sahip olan, bir yönüyle o bölgeye veya şehre sahip olmuştur. Kısacası Mescidler, şehirlerin merkezinde olduğu gibi sosyal ve siyasi olarak da hayatın merkezindeydi. Mescidlerde yapılan siyasi tartışmalar, günümüzdeki meclis tartışmalarına benzemektedir.¹⁰⁷

Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden kısa bir süre sonra yerine oğlu Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) vali olarak Basra'ya atandı (55/675).¹⁰⁸ Ubeydullah daha önce Horasan bölgesinde görev almış olduğundan tecrübeli bir isimdir. Ayrıca Buhara'dan gelirken beraberinde Türk¹⁰⁹ okçularını da Basra şehrine getirmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd'da babası gibi sert bir politikacı olarak anılmaktan daha fazla bir duruma sahipti. O baskı ve sert yönetiminin yanında Kerbela hadisesinin sorumlusu olarak da anılmıştır. I. Yezid'in 60 (680) yılında halifelığe geçmesinden sonra Kûfe halkı, Hz. Peygamber'in torunu olan Hz. Hüseyin'e mektuplar göndererek, kendisini Kûfe'ye davet etmişlerdi. Hz. Hüseyin'in harekete geçmesi üzerine Yezid o dönemde Kufe'nin valiliğini yapan Nu'mân b. Beşîr'e emir göndererek Hz. Hüseyin'i durdurmasını istemiştir. Ancak

¹⁰⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 484.

¹⁰⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 1407, 389-390.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:44-49.

¹⁰⁷ Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami Ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016): 179-211; Fethullah Zengin, "Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdari Rollerine Üzerine", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açından)*, ed. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 2: 831-838.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:95.

¹⁰⁹ Müslüman Coğrafyacılarının Türkler hakkında ki görüşleri ve tespitleri için bkz: Ali Ertuğrul v.dğr., ed., *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, çev. Yusuf Ziya Yörükân (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004).

Yezid, Nu'mân'ın işi ağırdan aldığını görünce onu görevden alarak yerine Basra valiliğini yapan Ubeydullah b. Ziyâd'ı görevlendirdi. Bu süreçten itibaren Ubeydullah b. Ziyâd, her iki şehrin (Irâkeyn) valiliğini yapmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd'ın emir ve faaliyetleri sonucunda önce Kûfe'de Hz. Hüseyin adına faaliyet gösteren Müslim b. Akîl'i katledildi, daha sonra da Kerbela'da Hz. Hüseyin ile birlikte Ehli Beytten birçok kişiyi şehit etmekten çekinmemiştir. Tüm bunlardan dolayı Müslüman halklar tarafından kendisine lanetler okunmuş ve bu elim hadise hiçbir zaman unutulmamıştır. Bu olayın İslam tarihinde etkileri çok büyük olmuştur.¹¹⁰

Bu olaydan sonra İslam dünyasının birçok yerinde isyanlar baş göstermişti. Abdullah b. Zübeyr¹¹¹ Mekke'de isyan etti.¹¹² Ayrıca isyan edenlerden bir diğeri ise ilk zamanlarda Abdullah b. Zübeyr ile beraber hareket eden Muhtar es-Sekafi'dir. Muhtar, Abdullah b. Zübeyr ile anlaşamayınca kendi başına bir isyan başlattı. Kendisinin Hz. Hüseyin'in kanını dava ettiğini ileri sürerek halk nazarında meşru olmayı başardı.¹¹³ Kûfe'de harekete geçen Muhtar, şehrin eşrafından İbrâhim b. Eşter'i kendi safına almayı başarınca çok güçlendi ve şehri ele geçirdi. Hızla harekete geçen Muhtar, İbrâhim b. Eşter'i daha önce Basra valiliği yapan ve Hz. Hüseyin'in de ölümüne neden olan Ubeydullah b. Ziyâd'ın üzerine gönderdi.¹¹⁴ Hâzir nehri kıyısında yapılan savaşta başta Ubeydullah b. Ziyâd olmak üzere birçok kişi öldürüldü.¹¹⁵

Muhtar'ın halka sert muamele yapan ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesine neden olan Ubeydullah b. Ziyâd'ı öldürtmesi, onun şöhretinin artmasını sağladı. Bu durumdan faydalanan Muhtar, Irak bölgesinin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Ancak bu süreçte Irakta karışıklıklar arttı. Basra, aynı zamanda Mekke ve Hicaz'ı elinde bulunduran Abdullah b. Zübeyr'e bağlı bulunuyordu. Muhtar'ın siyasi ortaklık teklifini ret etmekle kalmayan Abdullah b. Zübeyr, Basra valiliğine (67/687) kardeşi Mu'sab'ı atadı.¹¹⁶ Onu

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:157-194; Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42: 29-30.

¹¹¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Rıza Ayar, *Abdullah Bin Zübeyr ve Halifeliği* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998).

¹¹² İrfan Aycan, "Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah B. Zübeyr (622-692)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (01 Nisan 2000): 99-115.

¹¹³ Yasin Kurnaz, "Muhtâr es-Sekafi Hareketine Destek Veren Unsurlar", *Mütefekkir* 6/12 (31 Aralık 2019): 471-488.

¹¹⁴ İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31: 54-55.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:327-331; Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", 42: 29-30.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:331.

Muhtar es-Sekafi'nin üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Muhtar es-Sekafi yenilerek öldürüldü.¹¹⁷ Buna bağlı olarak Kûfe şehri de Abdullah b. Zübeyr'e bağlandı.¹¹⁸

Muhtar'ın yenilmesiyle Irak bölgesi tamamen Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e bağlanmıştı. Her ne kadar Abdullah b. Zübeyr Muhtar'ı yenerek bölgeye hâkim olmuşsa da bu savaşta asıl kazanan Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'dır. O iki muhalifin kendi arasında yaptıkları savaşla muhaliflerini bire indirmişti. Aynı zaman da kalan muhalifte zayıflamıştı.¹¹⁹ Abdülmelik b. Mervan Şam'da birliği sağladıktan sonra Irak'ta isyan eden Muhtâr ile Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e ilk önce müdahale etmemiş onların birbirleriyle mücadele etmesini beklemiştir. Kısa zaman sonra Muhtâr, Abdullah b. Zübeyr tarafından tasfiye edilince Abdülmelik Irak topraklarına yöneldi. Ve yapılan savaşla Abdülmelik b. Mervan bölgeyi tekrar Emevilere bağladı. Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve Irak valisi Mu'sab hayatını kaybetti.¹²⁰ Bu seferden sonra Abdülmelik b. Mervân Kûfe'ye giderek halktan biat aldı. Basra'yı da kendisine bağlayan halife, Hâlid b. Abdullah'ı oraya vali tayin etti. Ancak onun Hâriciler'e karşı başarısız kaldığını düşünerek Halid'in yerine kardeşi Bişr b. Mervân'ı Basra'ya vali olarak atadı.¹²¹

Irak'ta kontrolü sağlayan Abdülmelik, daha sonra Mekke'de başkaldırmış olan Abdullah b. Zübeyr'i hedef almıştır. Bu amaç için kendisinden görev talep eden Haccâc'ı (ö. 95/774) genel komutan olarak tayin etmiştir. Haccâc uzun ve kanlı bir çarpışmadan sonra Mekke'yi ele geçirerek büyük bir kıyım gerçekleştirmiştir. Bu kıyımda başta Abdullah b. Zübeyr olmak üzere birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Hatta saldırı sırasında atılan mancınık taşları sonucunda Kâbe'nin duvarlarından bir kısmı yıkılmıştır.¹²²

¹¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 315-318.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3:331-340; İrfan Aycan, "Mu'sab b. Zübeyr", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31: 227; Aycan, "Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği", 99-115.

¹¹⁹ Aycan İrfan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999): 1; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Emeviler Dönemi)*, 3. Bs (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 3: 116.

¹²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:135-136.

¹²¹ Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 322-324; Abulkerim Özaydın, "Bişr b. Mervân", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 222-223; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 68-70.

¹²² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 52; Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 326-327; Sebahattin Çelik, "Emevi Devlet

Vali Haccac'a çok kan döken anlamında 'zalim' lakabı ve Emevîler'e olan aşırı itaatinden dolayı da 'küleyb' (köpek) lakabı verilmiştir. En küçük hadisede insanların canını almaktan çekinmeyen Haccâc, kendisine karşı çıkan ulemayı tahrik etmeye çalışmıştır. Özellikle Kûfe ve Basra halkları Haccâc tarafından birçok zulme maruz kalmıştır.¹²³ Irak ve Basra'da birçok Harici isyanın çıkması üzerine Halife Abdülmelik, Basra'ya ve Irak genel valiliğine kardeşi Bişr'in ölümü üzerine Haccâc'ı hicri 75/694-95 yılında vali olarak atamıştır. Nitekim Haccâc sert tedbirler alarak Hariciler'e karşı başarılı baskınlar gerçekleştirmiştir.¹²⁴

Haccâc¹²⁵ düzeni sağlamak için çok katı uygulamalar gerçekleştiriyordu. Ziyâd b. Ebîh'in politikasını benimsemişti. Bu durum halk tarafından ve dönemin âlimleri tarafından tepkiyle karşılandı. Hatta bundan dolayı Emevîler'e karşı birçok isyan hareketi baş gösterdi.¹²⁶ Bu isyanlardan en önemlisi İbnü'l-Eş'as isyanıdır. İsyân Horasan bölgesinden Irak'a kadar yayıldı. Hatta Hicri 81/700-701 Zilhicce ayında kısa bir süreliğine de olsa İbnü'l-Eş'as Basra'yı ele geçirmiştir. Daha sonra İbnü'l-Eş'as 82/701'de Deyrülcemâcim savaşında mağlup olunca şehirden geri çekilmek zorunda kalmıştı ve şehir tekrar Haccâc'ın eline geçmişti. Haccâc tarafından zorla bastırılan bu isyan, Emevî devletini yıkma aşamasına getirmişti.¹²⁷ Haccâc, bilhassa Haricilerin isyanlarının bastırılmasında Basra ve Kufe halklarını kullanmıştı. Söz konusu isyanlar süresince Basra halkı gönüllü ve gönülsüz Haccâc tarafından zorla savaşa sürülmüştür.¹²⁸

Zalim ve kan dökmekle tanınan Haccâc, dünya malına çok önem vermemiştir. Öldüğünde çok az servet bırakmıştır. Aynı zamanda kaynaklarda Ku'ran'a karşı büyük bir saygısının olduğu belirtilmiştir. Haccac hafızları toplayarak Ku'ran harfleriyle ilgili

Otoritesinin Tesisinde Haccac B. Yusuf Es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2003): 19-35.

¹²³ Çelik, "Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", 19-35.

¹²⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (01 Ocak 1992): 117-127; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14: 427-428.

¹²⁵ Haccâc b. Yusuf es-Sakafî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Çelik, "Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", 19-35. Ayrıca Haccâc tarafından Basra'ya vali olarak atanan *Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî*'yi vali olarak atamıştır. Söz konusu vali Haccâc'ın ölümüne kadar şehri yönetmiştir. Bu süredeki yönetim anlayışı Haccâc'ın istediği doğrultuda baskıcı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yılmaz Çelik, "Cerrâh B. Abdullah El-Hakemî", *İSTEM*, 21 (01 Aralık 2013): 229-264.

¹²⁷ Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 336-338; Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 32-33.

¹²⁸ Azami, *Muhtasarü Târihi'l-Basra*, 74-82.

çalışmalar yaptırmıştır. Daha önce başlanmış bulunan Ku'ran'ın harekelenmesi işi için, Nasr b. Âsım'ı (ö. 89/708 [?]) görevlendirmiştir.¹²⁹

Emevilerde kısa süreli bir sükûnet dönemi yaşatan Ömer b. Abdulazîz hilafeti yıllarında çoğu şehirde oluşan sükûnet ortamı Basra'da da etkisini göstermiştir. Ömer b. Abdulazîz 101/720 yılında vefat edince, II. Yezîd halife oldu bu arada Basra'da eski Irak valisi İbnü'l-Mühelleb (ö. 102/720) etrafına birçok taraftar toplayarak isyan etti. Durumu öğrenen yeni halife Vasıt'ta büyük bir ordu ile bu isyanı bastırdı.¹³⁰

Emeviler döneminde Basra ve genel olarak Irak'ta görev alan valilerin sert ve baskıcı isimler olması tesadüf değildir. Bölge halkı sadece Emeviler döneminde değil Hz. Ömer döneminden itibaren sürekli valileri şikâyet etmiş, yönetimi beğenmeyip eleştirmişlerdir. Hatta yöre halkı Emeviler döneminde sık sık isyan etmişlerdir. Bu durum Şam yönetiminin sert tedbirler almasına neden olmuştur. Bunun sonucunda Şam yönetimi bölgeye Ziyâd b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd ve Haccâc gibi sert idarecileri atamıştır.

Emeviler döneminde çıkan birçok isyanın da etkisiyle devlet yıkılma sürecine girmiştir. Bu bağlamda çok gizli bir organizasyon kurup yıllarca hazırlık yapan Abbasoğulları, Emevilerin yerini almıştır. Abbasi devletinin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754), Süfyân b. Muâviye komutasında bir orduyu göndererek şiddetli bir kuşatmanın ardından Basra şehrini ele geçirdi. Böylece 132/749 yılından itibaren Basra'da yeni kurulan Abbasilerin egemenliği başladı.¹³¹

2.5. Abbasiler ve Selçuklular Döneminde Basra Şehri

Abbâsî devleti Hz. Peygamber'in (sav) amcası Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali'nin başlattığı ve 32 yıl süren bir ihtilalin sonucunda kurulmuştur. Abbâsî ihtilaline destek verenler Emevîlerden memnun olmayan gurupların

¹²⁹ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", 14: 427-428.

¹³⁰ Azami, *Muhtasaru Târihi'l-Basra*, 74-82.

¹³¹ Azami, *Muhtasaru Târihi'l-Basra*, 74. Ayrıca Abbasi ihtilali hakkında detaylı bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999).

birleşmesiyle oluşmuştur.¹³² Bu tepkinin arkasında birçok dini, siyasi izler bulunmak mümkündür.

Abbâsîler'in İslam tarihinde ve İslam Medeniyetinden önemli bir yeri vardır. Devlet bir taraftan birçok isyan ve iç karışıklıklar yaşarken, diğer taraftan İslam dünyasına bilim, eğitim ve sosyal yönüyle parlak günler yaşatmıştır. Mevâlî dediğimiz Arap olmayan milletlerinde söz sahibi olmaları, yönetimin farklı kültürlerle ve milletlere açık olmasının da getirdiği bir ortamda fikirler, medeniyetler kaynaşmış ve ortaya çıkmıştır.¹³³

Abbasiler döneminde Basra'da ilmi hayat zirve noktalara ulaşmıştır. Komşusu Kûfe ile bu hususta da rekabete girmiştir. Basra da yetişen dilcilere Basriyyûn, Kûfe'nin yetiştirdiği dilcilere ise Kûfiyyûn denmiştir.¹³⁴ Basra şehri Abbâsîler'in ilmi ve kültürel açısından zenginliğinden payını almıştır. Bu dönemde şehirde ilmi, iktisadi ve kültürel açıdan çok parlak dönemler yaşanmıştır. Kelam, Hadis, Fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alanında yüzlerce eser yazılmıştır. Ayrıca birçok meşhur âlim yetişmiştir. Bunlardan bazıları; Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-84) ve Ebû Avâne (ö. 176/792)'dir. Sadece İslamî ilimlerde bilgili âlimler değil, felsefe alanında da birçok filozof yetişmiştir. Bunların en meşhuru Feylesûfü'l-Arab lakabı Kindî (ö. 260/873)'dir. Ayrıca Basriyyûn şeklinde anılan büyük dilciler de yine Basra'dan yetişmiştir.¹³⁵

Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) 155'te (771-72) şehrin etrafını surlarla ve hendeklerle çevirmiştir. O zamana kadar Basra'nın etrafında herhangi bir sur bulunmaması üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Bunun muhtemel nedeni sur yapımındaki zorluklardır.¹³⁶

¹³² Ali Delice, "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (15 Aralık 1999): 299-320; Bozkurt, *Abbasi İhtilali*, 6-15; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 2. Bs (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 4: 17.

¹³³ Lütfi Göker, "Büyük Türk İslâm Bilgini Buhâri (811-869) -Uluslararası Sempozyum-", *Bilimin Gelişiminde Buhara, Semerkant ve Basra'nın Önemi 8.Yüzyıl-16. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hulûsi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No:22, 1987), 19-38; Mustafa Demirci, "İslam Bilim Tarihinde Öncü Bir Araştırma Merkezi Olarak Beytü'l-Hikme", *İzlenim*, 39 (1996): 11-14.

¹³⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 27; Murat Tala, "Arap Dil Bilimlerinin Şark'tan Mısır, Kayravân ve Endülüs'e İntikali: Hicri Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Asırlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (15 Mart 2020): 239-276.

¹³⁵ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹³⁶ Bakır, "Basra", 5: 108-111; Söylemez, *İslam Şehirleri*, 47-48.

Abbâsî tahtına Ebû Ca'fer el-Mansûr çıkınca Ali evladından Muhammed ve kardeşi İbrahim karşı propaganda faaliyetlerine başladılar. 1 Receb 145 (25 Eylül 762) tarihinde Muhammed b. Abdullah Medine'de Abbâsî yönetimine isyan edince kardeşi İbrahim b. Abdullah da Basra'da isyan etti. Mansûr Medine isyanını bastırdıktan sonra Îsâ b. Mûsâ emrinde bir orduyu İbrahim'in üzerine gönderdi. İki ordu Kûfe yakınlarında Bâhamrâ denilen bir bölgede karşılaştılar. İlk başlarda İbrahim b. Abdullah başarılı olsa da nihayetinde Abbâsî kuvvetlerine yenildi. Ve halife orduları tarafından öldürüldü. Mânsûr İbrahim'in öldürülmesine çok üzüldüğünü ifade etmiştir. Halk İbrahim'e Bâhamrâ şehidi, savaşa da küçük Bedir savaşı demiştir.¹³⁷

Basra, Abbâsîler'in yönetiminde yaşanan birçok isyan ve ayaklanmanın merkezinde yer almıştır. Bu olaylardan sonra şehir tahrip edilmiş, binlerce insan hayatını kaybetmiş, evlere, camiler yıkılmıştır. İsyancıların ilki, şehri 820-835 yılları arasında Zutlar'ın ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak Basra'da en büyük tahribat Sâhibuzzenc Ali b. Muhammed'in (ö. 270/883) başlattığı ve Zencî hareketi diye bilinen ayaklanmasıdır. Ayaklanmada Basra birçok baskına uğramış ve çok büyük tahribatlar yaşamıştır. İsyancı halifenin naibi olan Muvaffak b. Mütevekkil (ö. 278/891) zor da olsa bastırabilmiştir.¹³⁸

Basra'da yaşanan bu bahsi geçen isyanlardan sonra şehir Karmatîler'in¹³⁹ baskınlarına maruz kalmıştır. 899-945 yılları arasında Karmatîler şehri ve civarındaki köyleri talan etmişlerdir. Basra 923 yılından 947 yılına kadar Berîdîler'in yönetiminde kalmıştır. Zamanla Berîdîler'in yerini, etkisi artan Büveyhîler almaya başladı.¹⁴⁰ Şehir Büveyhîlerden sonra bölgeye hâkim olan Mezyedîler¹⁴¹ döneminde refaha kavuştu.¹⁴²

¹³⁷ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 7:622-649; Azami, *Muhtasarü Târihi'l-Basra*, 88-89; Mustafa Öz, "İbrahim b. Abdullah", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 283-284.

¹³⁸ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹³⁹ Aşırı Şii İsmâiliye mezhebine bağlı bu grup genel kabule göre Abbasiler'in Zenc isyanı ile meşgul olmasını fırsat bilerek ortaya çıkmıştır. Birçok bölgede tahripkâr faaliyetler sürdürmüşlerdir. Bahreyn Karmatîler'i ise 317 (930) yılının hac mevsiminde Kâbe'ye baskın gerçekleştirerek binlerce kişiyi öldürmekten çekinmemişlerdir. Hatta bu baskın esnasında Hacerülesved'i Bahreyn'deki Hecer'e götürmüşlerdir. Hacerülesved ancak yirmi yıl sonra tekrar Kâbe'ye getirilebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 510-514; Ali Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2009).

¹⁴⁰ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹⁴¹ Mezyedîler 997-1163 yılları arasında Irakta bulunan Hille merkezli hüküm süren bir hanedandır. Selçuklulara veya Abbâsî halifesine bağlı kalan bu hanedan Selçukluların taht kavgalarında fırsatını buldukça zaman zaman bağımsız hareket etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abulkerim Özyayın, "Mezyedîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29: 550-551.

Aslen Hind bölgesinden olan Zutlar, Sasaniler ve Doğu Roma yönetimleri tarafından orduya paralı asker olarak alınmışlardı. Hz. Ömer döneminde Müslüman olan Zutlar, Basra civarına yerleşmişlerdi. Zutların isyanları Halife Me'mun döneminde başladı ancak bastırılmamıştı. Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde Zutlar, bölgede tekrar isyan ederek ticari malları gasp etmeleri, yol kesmeleri devam etmişti. Bunun üzerine halife isyancılar üzerlerine bir birlik göndererek kontrol altına almaya çalışmıştı. Uceyf b. Anbese el-Horasânî komutanlığındaki birlik uzun mücadeleler sonucunda Zutları itaat altına alabilmişti.¹⁴³ Yenilen Zutlar Bağdat'a getirildikten sonra birçoğu Bizans sınırındaki kalelere yerleştirilmişti.¹⁴⁴

2.5.1. Zenc İsyanı

Basra tarihinde yaşadığı en büyük felaket Zenc isyanıdır. Şehir bu isyanda bir diğer ifadeyle yerle bir olmuş taş üstünde taş kalmamıştı. Aynı zamanda Abbasi devleti için çok uğraştırıcı bir isyan halini almıştı. İsyan Abbasi halifelerinden Mu'temid dönemine denk gelmektedir.¹⁴⁵ Basra ve çevresinde yaşayan Zenci köleler tuzlalarda, tarlalarda çok ağır şartlar altında çalıştırılmaktaydılar.¹⁴⁶ Bu durumu fırsata dönüştürerek istismar eden Ali b. Muhammed adlı kişi Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ederek köleleri bu zor şartlarda kurtarabileceğini vaat ederek onları etrafına topladı.¹⁴⁷ Yeterince güçlenen Ali b. Muhammed 15 Şevval 255 (26 Eylül 869) tarihinde topladığı kölelerle isyan ederek, köyleri yağmalamaya başladı. Sahiplerini hapseden köleler birçok bölgede yüzlerce insanın ölümüne neden olacak şekilde bir yağma hareketi başlattılar. Tuzlaların arasında el-Muhtâre adında bir merkez kurdular. Ahvaz'ı ele geçiren köleler bir yıl sonrada Basra'yı yağmaladılar. Halifenin gönderdiği ordular

¹⁴² Şehir ilk olarak Mezyedî emirlerden I. Sadaka tarafından 499 yılında ele geçiriliyor. I Sadaka halka olumlu tavır almış onlara iyi bakmıştır. Şehri korumak için bir süvari birliği bırakarak şehirden ayrıldı bunu fırsat bilen çevredeki Bedevîler Basra'ya saldırarak şehri yağmalamışlardır. Halk köyle dağılmak zorunda kalmıştır. Bedevîler takviye birliklerin gelmesi üzerine şehri terk etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 10:519-530.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6:11; A. S. Bazmee Ansarı, "Zutlar", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 514-515.

¹⁴⁴ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 9:10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6:11.

¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde(H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları* (Dokuz Eylül Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007); Mustafa Demirci, *Siyah Öfke*, 2. Bs (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017).

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6:296-298; Mustafa Demirci, "Zenc", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 249-251.

¹⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Muhammed ez-Zenci", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2: 413-414.

isyani bastırmada etkisiz kalmışlardı.¹⁴⁸ Bu yağma hareketi binlerce insanın ölmesine ve birçok binanın yıkılmasına neden olduğu için bu hareket “**ba’de harâbi’l-Basra**” (Basra’nın harap olmasından sonra) sözü darbimesel olarak akıllarda kaldı.¹⁴⁹ Zenciler Hicri 257 yılında Basra’yı ele geçirirken büyük bir kıyım gerçekleştirdiler. Kendilerine karşı çıkan halk onlardan emin olmak için hep bir arada toplanmışlardı. Zenciler, bunu fırsat bilerek toplanan Basra halkının çoğunu katlettiler. Öyle ki kaynakların verdiği bilgiye göre halk katledildiği esnada kelime-i şهادetten başka ses işitilmiyordu. Ayrıca Basra’nın birçok yerinde yangın çıkarılmış ve diğer taraftan mallar ise talan edilmişti.¹⁵⁰

İsyancılara karşı Halife Mu’temid bir sonuç alamayınca Musa b. Boğa’yı (ö. 248/862) isyanı bastırmak için görevlendirdi. Musa b. Boğa emrindeki komutanları belirli bölgelere göndererek isyancıları sıkıştırmak istedi. Bu amaçla Basra’ya İshâk b. Kündâcık’ı, Ahvaz’a Abdurrahman b. Müflih’i, Bâzâverd’e ise İbrahim b. Sîmâ’yı gönderdi.¹⁵¹ Başkomutan Musa b. Boğa tarafından isyanı bastırmak için görevlendirilen İshâk b. Kündâcık, Basra’da mevzilenerek Zencilere ulaştırılmaya çalışılan iaşelere engel olmuştur. Bunun yanında on ay boyunca Basra’ya sızmak isteyen isyancılarla mücadele etmiştir.¹⁵² Bu isyan Bağdat’ı ve devletin güvenliğini tehdit edecek bir hale gelince, Halife Mu’temid’in kardeşi ve aynı zamanda nâibi sayılan Muvaffak’ı isyancılar üzerine gönderdi. Masraflı bir hazırlık yaparak büyük bir ordu ile isyancıların üzerine yürüyen Muvaffak, isyanın lideri Ali b. Muhammed’e eman ve para vermeyi vaat ederek ikna etmeye çalışsa da başarılı olamadı. Ali b. Muhammed halife orduları karşısında tutunamayarak el-Muhtâre’ye çekildi. Muvaffak iki yıl süren bir muhasara sonucunda 11 Ağustos 883’te söz konusu merkezi ele geçirerek Ali b. Muhammed’i idam etti.¹⁵³

Abbasilerin Zenc isyanı ile uğraştığı yıllarda bunu fırsat bilen Karmatîler,¹⁵⁴ hicri 255/868-69 yılından itibaren yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladılar.¹⁵⁵ Bahreyn

¹⁴⁸ Yıldız, “Ali b. Muhammed ez-Zencî”, 2: 413-414; Demirci, “Zenc”, 44: 249-251.

¹⁴⁹ Azami, *Muhtasarı Târihi’l-Basra*, 101.

¹⁵⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6:296-298.

¹⁵¹ Taberî, *Tarihu’t-Taberi*, 3: 9:504; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6:308.

¹⁵² Bilal Gök, *Abbâsîlerin el-Cezîre ve Musul Valisi İshak b. Kündâcık el- Hazerî* (Kayseri: Tiydem Yayınları, 2016), 95.

¹⁵³ Yıldız, “Ali b. Muhammed ez-Zencî”, 2: 413-414.

¹⁵⁴ Hizmetli, “Karmatîler”, 24: 510-514; Azami, *Muhtasarı Târihi’l-Basra*, 101-105; Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim*.

¹⁵⁵ Hizmetli, “Karmatîler”, 24: 510-514; Azami, *Muhtasarı Târihi’l-Basra*, 101-105.

bölgesinde çok güçlenen Karmatîler, Basra'yı tehdit edebilecek güce ulaşmaları üzerine Halife Mu'tezid tarafından görevlendirilen Abbas b. Amr el-Ganevî ve Ebû Saîd el-Cennâbî komutasındaki ordu Karmatî ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve komutanları esir düşmüştü. Bu durumun yaşanmasında orduda karışıklıkların çıkması ve bazı bedevilerin ve gönüllülerin orduyu terk etmesi etkili olmuştur.¹⁵⁶ Bundan dolayı hicrî III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Karmatîler her ne kadar Basra'yı ele geçirememişlerse de şehre ve civardaki yerleşim yerlerine saldırılarda bulunarak birçok tahribata neden olmuşlardır.¹⁵⁷ Bölgede yaşanan Zenci ve Karmatî isyanlarından dolayı şehirdeki ticaret büyük yaralar almıştır.¹⁵⁸

Tarihi olaylar incelendiğinde görülecektir ki merkezi otoritelerin zayıflamasıyla birlikte güçlenen bazı aileler ya da gruplar bu süreçlerden faydalanarak birçok maddi gelir sağlama yarışına girmişlerdir. Abbasîlerin ikinci döneminden itibaren halifelerin güçlerini kaybetmesiyle birlikte birçok isyanın yanında Hamdânîler, Berîdîler gibi güçlü kabileler de yönetimi ele geçirmişler veya devleti sömürmüşlerdir.¹⁵⁹ Nitekim Basra zamanla şehrin yönetimini ele geçiren Berîdîler'in hâkimiyetine geçmiştir.¹⁶⁰

Abbasi devletinin zayıflamasıyla ve o dönemde Selçuklularında etkili olarak henüz ortaya çıkmamış olmalarıyla İran bölgesinde bir otorite boşluğu bulunmaktaydı. Bu boşluğu bölgesel kabileler ve gruplar doldurmaya çalışmaktaydı. İran bölgesinde tüm şehirler farklı farklı küçük grupların elinde bulunmaktaydı. Tüm bu müsait şartlar Büveyhîler'in doğmasında etkili olmuştur.¹⁶¹ Büveyhîler 19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a girerek yönetimi ele geçirdiler. Böylelikle Sünnî Abbâsî Hilafeti yüz yılı aşkın bir süre Şîî Büveyhîler'in hâkimiyetinde kalmıştı.¹⁶² Büveyhîler'in Şîî inancına sahip olmalarına rağmen onlar Abbasi yönetimini ele geçirince Sünnî Abbâsî Hilafetini ortadan kaldırmamışlardır. Onlar, imkânlara sahip olmalarına rağmen Hilafeti Şîî anlayışına teslim etmemelerinin nedeni kendi saltanatlarıdır. Sünnî kitlenin tepkisinden

¹⁵⁶ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, 3: 10:78-79; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbas b. Amr el-Ganevî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 22.

¹⁵⁷ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹⁵⁸ Naci, "Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti", 1: 502.

¹⁵⁹ Abulkerim Özyayın, "Berîdîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 501-502.

¹⁶⁰ Azami, *Muhtasarı Târîhi'l-Basra*, 105-107.

¹⁶¹ Mehmet Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şii Bir Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 20.

¹⁶² Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 496-500.

çekinmişlerdir.¹⁶³ Büveyhîler Halifelerin yetkilerini almakla yetinmemiş onları kukla gibi kullanmışlardır. Halifelerin tüm yetkileri almış olmalarına rağmen halifeleri azletmişler hatta gözlerine mil çektirerek işkence etmekten çekinmemişlerdir. Bu dönem halifelik tarihinin en acı ve hazîn dönemi sayılır. Çünkü halifeler hiç bu kadar aşığılanmamış ve hakarete uğramamışlardı.¹⁶⁴

Tuğrul Bey (ö. 455/1063),¹⁶⁵ 447/1055 yılında halifenin davetiyle bölgeye gelmesi sonucunda Büveyhîler bertaraf edildi. Büveyhîler'in son Emîruü'l-Ümerâ'sı olan Melikü'r-Rahîm'i tutuklandı. Böylece yüz yılı aşkın süren Büveyhî hâkimiyetine son verildi.¹⁶⁶ Bölgeye hâkim olan Tuğrul Bey, Basra ve Ahvâz arazilerini Hezâresb b. Bengir b. İyâd'a üç yüz bin dinar karşılığında iltizam etti.¹⁶⁷ Aynı zamanda Hezâresb Selçuklular dönemindeki ilk Basra valisi olmuştur.¹⁶⁸ Selçuklular döneminde Basra ikta edilerek bir emir tarafından yönetilmiştir.¹⁶⁹ Selçuklular sadece Bağdat'ı değil Basra başta olmak üzere tüm Suriye ve Irak'ı Şîi tehlikesinden kurtarmış aynı zamanda fikinsel olarak da mücadele edilmesi için Bağdat ve Basra gibi büyük şehirlerde medreseler kurmuşlardır.¹⁷⁰

Abbâsî Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte iç huzursuzluklar artmıştır. Buna paralel olarak Basra'nın ekonomik, ilmi ve kültürel gelişimi azalmıştır. Bağdat Moğol hükümdarı Hülâgû (ö. 663/1265) tarafından işgal edilince, Abbâsî Devleti resmen

¹⁶³ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler)*, 4: 424-426; Gülistan Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsilerden Neden Almadılar?", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018): 405-416.

¹⁶⁴ Mehmet Emin Şen, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Selçuk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2008); Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler)*, 4: 444.

¹⁶⁵ Dandanakan savaşından sonra Selçuklular devletinin temellerini atan Tuğrul Bey meşru bir zemine oturmak, hâkimiyetini genişletmek ayrıca İslam'ın savunucusu olma pozisyonları için Halifeye destek vermiştir. Abbâsî Halifesi de bu esnada gücünü kaybetmiş topraklarında bağımsız birçok hanedan ve emirlik kurulmuş ayrıca Şîi Büveyhîler'in baskısından bunaldığı için Tuğrul Bey gibi taze bir güce ihtiyacı vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz; Fatma Eraslan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbâsî İlişkileri* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8:127-129; Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 117.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 10:129.

¹⁶⁸ Azami, *Muhtasarı Târihi'l-Basra*, 117.

¹⁶⁹ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹⁷⁰ Bu konuda büyük bir emek veren Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'tür. İyi bir eğitim almış olan Nizâmülmülk sultandan aldığı izinle başta Nişâbü'r olmak üzere, Bağdad, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Büşenc, Hârgird ve Rey gibi Selçuklu coğrafyasının önemli şehirlerinde söz konusu Medreseler açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Bs (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969); Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 49-56; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 0/8 (19 Haziran 2018): 124-135.

yıkıldı. Irak bölgesinin Moğollar'ın egemenliğine girmesiyle Basra 1258 yılında Hülagü Han'ın gönderdiği Buka Timur tarafından işgal edilmiştir.¹⁷¹ Daha sonra sırasıyla 1383'te Timurlular,¹⁷² 1410'da Karakoyunlular,¹⁷³ 1470'te Akkoyunlular¹⁷⁴ ve 1508 yılında da Safevîler'in egemenliği altına girdi.¹⁷⁵

2.6. Osmanlılar Döneminde Basra Şehri

Osmanlıların Bağdat ve Basra bölgelerinde egemenliklerini kurmak istemelerinin birçok nedeni vardır. Askeri olarak Suriye ve Mısır daha önce fethedildiği için Irak'ın fethi ile söz konusu bölgelerin güvenliğini sağlamlaştırmak istemeleridir. Ekonomik neden olarak Basra ve Körfezinde geçmekte olan Baharat yoluna sahip olmak istemeleri gösterilebilir.¹⁷⁶ En önemli nedenlerden biri olan siyasi nedenlerin başında İranlıların sınır tecavüzleri ve Anadolu'daki Safevî propagandalarını etkisiz hale getirmenin yanı sıra Hint okyanusunda Basra Körfezi aracılığıyla Portekizlere¹⁷⁷ karşı denge kurabilme çabasıdır. Osmanlıların Portekizlere karşı olumsuz tavırlarının bir nedeni de Portekizliler, Basra bölgesinde yaşayan bedevileri isyan çıkarmaya teşvik etmeleridir.¹⁷⁸

Basra bölgesi Irak-ı Arap denilen topraklar, Hindistan ve Uzakdoğu'dan gelen malların geçiş noktasıdır. Baharat yolu olarak isimlendirilen bu güzergâh, gemilerle

¹⁷¹ İlhanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bertold Spuler, *Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, trc. Cemal Köprülü, 3. Bs (Türk Tarih Kurumu, 2011); Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi* (İstanbul: Bilgi Kültür ve Sanat Yayınevi, 2017), 80.

¹⁷² Timurlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991).

¹⁷³ Karakoyunlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkzn: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2. Bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), 180-187.

¹⁷⁴ Akkoyunluların en büyük hükümdarı olan Uzun Hasan döneminde devletinin sınırları Sivas hududundan Horasan'a ve Gürcistan'dan Basra Körfezine kadar uzamaktaydı. Ancak özellikle 1473 yılında Otlukbeli savaşında Osmanlılara yenilince Basra körfezi üzerindeki etkinliğini kısa sürede kaybetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkzn: John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, 1. Bs (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, 10. Bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 2: 445; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 188-200.

¹⁷⁵ Bakır, "Basra", 5: 108-111.

¹⁷⁶ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 25 (1971): 53; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 8. Bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 43; Funda Demirtaş, "1701 Basra Seferi Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat", *İSTEM*, 21 (01 Aralık 2013): 88-89.

¹⁷⁷ Osmanlıların Hint seferleri ve Portekizlilerle mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 391-400.

¹⁷⁸ Abdurrahman Sağırli, "Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'larab'ın Fethi-Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", *Tarih Dergisi*, 41 (04 Haziran 2012): 43-94.

Basra Limanı'na getirilen doğudaki mallar, buradan kervanlarla Bağdat ve Halep'e kadar gönderilmekteydi. Bölge ticaretinin cazip oluşu Osmanlılar ve Safevîler arasında bölgeye sahip olma mücadelesine neden olmuştur. Osmanlılar bölgeye hâkim olduklarında Hint Okyanusundaki ticareti kontrol altına almak için Portekizlilerle çatışmışlardır.¹⁷⁹ Bağdat beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın Basra'yı tekrar itaat altına alarak Osmanlılara bağlamak için gerçekleştireceği sefer öncesi Cezayir yöneticisi olan Ali ibn Ulyan'a yazdığı mektupta şu ifadeleri kullanmıştır:

“Uzun zamandan beri aramızda büyük bir dostluk var ve birbirimize çok yakın komşularız. Muhtelif yerlerden kabileler emniyet içinde gelir ve giderler. Birkaç gün önce Sultan hazretleri Basra'ya gitmemi ve orayı feth etmemi ve oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a geçmemi ve yolunu şaşırmış Portekizlilerle savaşmamı, onların bütün idaresine son vermeme ve onları mahvetmemi emretti. Kuvvetlerim hareket etmek üzere dir. Hem Zekiye üzerinden, hem de kara yolu ile geleceğiz. Lüzumlu olan her şey, büyük toplar, gemiler ve askerler için gerekli her şey mevcut. Kurna'da birleşeceğiz. Oradan kara ve nehir yolu ile Basra'yı almaya gideceğiz.” Bu mektupta Ayas Paşanın ifadeleri Osmanlıların Basra ve körfezi ile ilgili politikaları hakkında bilgi vermekte ve bir Portekiz rekabetinin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁸⁰ Osmanlı devleti Bağdat ve Basra'ya hâkim olduktan sonra Portekizlerle Körfez çatışmasına girmiştir. Körfeze hâkim olmak için 1552 yılında Pîrî Reis kumandasındaki bir filo Körfezin girişindeki stratejik bir konumda olan Hürmüz'ü kuşattıysa da istenilen başarı gerçekleşmedi. Ada Portekizlilerin kontrolünde kaldı.¹⁸¹

Genel olarak Osmanlılar için Basra Körfezinin ehemmiyeti yukarıda ifade edildiği gibi, birçok farklı neden bulunmaktadır. Bunun yanında Osmanlıların bölgedeki politikalarını ve bölgeye bakışını incelerken söz konusu bölgenin Osmanlı için birde

¹⁷⁹ Özer Küpeli, “Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı (Ekim 2010): 229; Demirtaş, “1701 Basra Seferi”, 82.

¹⁸⁰ Osmanlıların Basra Körfezine yönelik politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cahid Baltacı, “Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı-Portekiz Mücadelesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6 (14 Ocak 2014); Muhammet Yıldırım, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi Ve Habeşistan Politikaları* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 72; Zekeriya Kurşun, “Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 12 (25 Aralık 2018): 1-27.

¹⁸¹ Cengiz Orhunlu, “Hint Kaptanlığı Ve Pîrî Reis”, *Belleten* 34/134 (1970): 134; Mustafa L. Bilge, “Hürmüz”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18: 497-498; Ertuğrul Önalp, “Pîrî Reis'in Hürmüz Seferi ve İdamı Hakkındaki Türk ve Portekiz Tarihçilerinin Düşünceleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (01 Mayıs 2010): 1-21; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 391-400.

dini yönden nedenleri bulunmaktadır. Zira Basra Körfezi hac yolu üzerinde bulunmakta ve geçiş güzergâhında yer almaktadır. Hac ibadetinin sağlıklı yapılabilmesi için Portekiz gibi yabancı devletlerin, bölgede olmasına engel olmaya çalışan Osmanlı devleti, bunu kısmen de olsa başarmıştır.¹⁸² Aynı durum İranlılar için de geçerliydi. Bölgede özellikle Bağdat ve Basra şehirleri arasında yoğun bir Şîî nüfusu bulunması, Hz. Ali'nin ve diğer imamların mezarlarının bölgede olduğu inancı, Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela'nın söz konusu topraklar içerisinde yer alması, Safevîler için dini ve kutsal birer nedendi.¹⁸³

Ancak Osmanlıların Basra'ya hâkim olma serüvenleri pek de kolay olmamıştır. Bölgede yaşayan bedevî Arap kabileleri başına buyruk yaşamaya alışmışlardı. Bölgedeki kabile reislerinden Ulyanoğlu 1546 ve 1549 yıllarında başına buyruk eylemlerde bulunmuştu. Bunun üzerine Bağdat muhafızı Temerrüd Ali Paşa görevlendirilmiştir. Ali Paşa Ulyanoğlu ile anlaşma yapmasına rağmen anlaşma uygulanamamıştır. Özellikle Bağdat'tan Basra'ya yapılan tüm sevkiyatları, Ulyanoğlunun başında bulunduğu Urbân kabileleri tehdit etmiştir. 1553 yılında Basra Beylerbeyi Kubad Paşa harekete geçerek Ulyanoğlunu itaat altına almıştır. Osmanlı devleti, bölgede yüzlerce kanalın olması ve dağınık çöl yerleşiminin etkisini göz önünde bulundurarak etkili ve güçlü bir sefer gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Çünkü bölge basit bir muharebe ile ele geçirilse dahi elde tutmanın zor olacağı anlaşılmıştır. Bu sefer II. Selim (1566-1574) zamanında gerçekleşebilmiştir. Ancak yine de söz konusu Arapların merkezi bir otoriteye tam anlamıyla boyun eğmeleri mümkün olmamıştır. İstanbul gibi uzak bir merkezden bölgeyi kontrol etmek elbette ki askeri ve siyasi açıdan zor bir iş olmuştur.¹⁸⁴

1520 yılında Yavuz Sultan Selimin vefat etmesinden sonra Şah İsmâîl, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Belgrad ve Rodos seferleriyle meşgul olmasını da fırsat bilerek, Osmanlı'nın doğu sınırlarına akınlar düzenleyerek birçok tahribata yol açmıştı. Bununla da yetinmeyerek aşiretleri Osmanlıya karşı kışkırtmış ve bölgesel isyanların çıkmasına

¹⁸² Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz: Harun Yılmaz, *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Ve Basra Körfezi'ne Karşı Politikası* (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹⁸³ Küpeli, "İrak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi", 229-230; Eralp Erdoğan, "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevîlerin Gözü İle Irak-I Arab", *Humanitas* 5/10 (2017): 449-465.

¹⁸⁴ Sağırli, "Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", 43-94; Demirtaş, "1701 Basra Seferi", 90-91; Rudi Matthee (Çev / Trans İlker Külbilge), "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (08 Temmuz 2018): 155-193.

neden olmuştur. Bu durum üzerine Kanûnî doğu sınırlarını güvence altına almak ve Anadolu'daki Safevî propagandalarını bitirmek için doğu seferine karar verdi. 1524 yılında Şah İsmail'in ölümünü fırsat gören Kanûnî, doğu seferi için Avrupa'daki durumu düzene koymaya başladıktan sonra, İran seferi için hazırlıklara başladı.¹⁸⁵

Kanûnî 1533'te İbrâhim Paşayı önden gönderdi. İbrâhim Paşa Safevîlerin eline geçen Bağdat'a yürümesi beklenirken o ani bir kararla Şah Tahmasb'ın Horasanda olmasını fırsat bilerek Tebriz'e yöneldi. 1534 yılında Tebriz'i kolayca ele geçiren İbrâhim Paşa, Tahmasb'ın Tebriz'i geri almak için Horasandan döndüğünü işitince o sıralar Erzurum'da bulunan Kanûnî'den yardım istedi. Kanûnî'nin Tebrize ulaşmasıyla Şah Tahmasb Çaldıran savaşındaki tecrübeden dolayı meydan savaşını göze alamayarak Osmanlı ordusuna yıpratıcı akınlarla karşı koymaya çalışmıştır. Buna karşı Kanûnî Tahmasb'ı Sultâniye'de sıkıştırmak istediysede İran Şahı geri çekilerek izini kaybettirdi.¹⁸⁶

Kanûnî yorucu bir yürüyüşün ardından Sultâniye'den Bağdat'a geldi. Ve Bağdat Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 1534 yılında fethedildi. Safevîlerin Bağdat muhafızı şehri terk ederek çareyi kaçmakta bulmuştur. Kanûnî Badat'ta bulunduğu sırada o dönemde Basra şehrinin hâkimi olan Megamisoğlu Râşid, bizzat kendisi Kanûnî'nin yanına gelerek ona bağlı olduğunu bildirdi. Hatta 1538 yılında Edirne'de bulunan padişaha öz oğlu Mâni'i ve veziri Mîr Mehmed'i göndererek şehrin anahtarlarını teslim ederek padişahın emrinde olduğunu ve ona bağlı olduğunu yineledi. Bunun üzerine Kanûnî Basra şehrini ve çevresini vilâyet statüsünde Megamisoğlu Râşid'e iltizam etti. Buna bağlı olarak Padişah hutbeleri kendi adına okutulmasına ve sikkelerde de yine kendi isminin bulunmasını şart koştu. Râşid söz konusu şartları hemen uyguladı. Bağdat'ın alınmasından sonra bölgede Osmanlı hâkimiyeti

¹⁸⁵ Osmanlıların 1534 yılında doğu seferine Irakeyn seferi denilmektedir. İki Irak anlamına gelen bu kelimedeki birincisi Irak-ı Acem olup günümüzdeki İran bölgesidir. İkincisi Irak-ı Arap olup günümüzdeki Irak bölgesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19: 516-517; Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Ve Basra*, 25-28. Ayrıca İran seferi için hazırlanan fetva hakkında bilgi için bkz: Abdurrahman Daş, "Şeyhulislam Esad Efendi'nin İran (Erdebil) Seferi İçin Kırım Hanına Yazdığı Fetva İçerikli Mektubun Siyasî Tarih Bakımından Tahlili", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Merkezi Dergisi* 2/9 (2011): 54-63.

¹⁸⁶ Emecen, "Irakeyn Seferi", 19: 516-517; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 348-355; Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Ve Basra*, 25-28.

perçinleşmiş, bölgedeki Arap kabile reisleri Kanûnî'ye bağlı olduklarını bildirmişlerdi.¹⁸⁷

Râşid'den kısa bir süre sonra Basra yönetimini alan Benû Amman Şeyhi Yahyâ, daha öncesinde Râşid'in Osmanlılara olan bağlılığının aksine davranmış ve bağımsız hareket etmiştir. Bu gelişme üzerine Osmanlı devleti Bağdat beylerbeyi olan Ayas Paşayı görevlendirdi. Derhal harekete geçen Ayas Paşa aynı zamanda Fırat nehri üzerinden 120 gemiyle kendisini destekleyen Musul sancak beyi Mehmet Bey ile birlikte 26 Aralık 1545'te Basra'ya girdi. Ardından Bilâl Mehmed Paşa da 1 milyon akçe sâlyâne¹⁸⁸ ile Basra'ya ilk beylerbeyi tayin edildi. İran ile 1555'te yapılan Amasya Muahedesiyle Basra hukuken de Osmanlıya bağlı bir vilayet olduğu tescillenmiştir.¹⁸⁹

Kanuni döneminde Osmanlı İran mücadelelerini genel olarak ifade edilecek olursa: Osmanlılar bu devirde İran üzerine üç büyük sefer yapmak zorunda kalmışlardır. Bunlar, İrakeyn Seferi (1533-1535), Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan¹⁹⁰ Seferleridir (1553-1554). Bu mücadeleler sonucunda Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında nihayetinde 1555'de Amasya Barış Antlaşması imzalanmış. Amasya Barış Antlaşması'yla¹⁹¹ 1555'de konumuz olan Basra şehrinin yanında Bağdat, Kerkük, Musul, Erzurum, Kars, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.¹⁹²

Kanuni'nin İran seferleri ve bu seferler sonucundaki Basra hâkimiyeti birçok zorluklarla gerçekleşmiştir. Bunların en başında Safevî Şah Tahmasb'ın siyasi ve askeri zekâsı gelmektedir. Remzi Kılıç bu seferlerin zorluklarını şu şekilde: “*Safevî Şah Tahmasb, Kanuni Süleyman'ın karşısına Osmanlı Ordusu'nun büyüklüğü ve üstün askerî teknik güce sahip olmasından dolayı, bir türlü çıkıp karşılıklı meydan savaşına*

¹⁸⁷ Yusuf Halaçoğlu, “Basra” (Osmanlı Dönemi), *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 112-114; Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmalı-İran Münasebetleri (1520-1566)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 247-248; Demirtaş, “1701 Basra Seferi”, 84.

¹⁸⁸ Sâlyâne; Taşra teşkilatından gelen gelirlerin yıllık olarak hazineye aktarılmasında kullanılan terimdir.

¹⁸⁹ Halaçoğlu, “Basra” (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114; Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Politikaları*, 72; Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Ve Basra*, 25-28; Demirtaş, “1701 Basra Seferi”, 84-85.

¹⁹⁰ Kanuni son seferini gerçekleştirmek için Halep'te bulunduğu esnada Seydi Ali Reisi, Hint Kaptanı olarak Basra'ya göndermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kılıç, *Kanuni Devri*, 318.

¹⁹¹ Sözü edilen anlaşmayla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz: Emecen Feridun - İlhan Şahin, “Amasya Antlaşması”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3: 4-5; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 359-361.

¹⁹² Remzi Kılıç, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nin İran-Safevî Siyaseti”, erişim: 06 Şubat 2020, <http://remzikilic.com/kanuni-sultan-suleyman-devri-osmanli-devletinin-iran-safevi-siyaseti.html>.

girmemiştir. Şah Tahmasb (1524-1576) ve daha sonra Şah I. Abbas (1587-1629) gayet akıllı bir siyasetle askerî birliklerini büyük Osmanlı kuvvetleri karşısında sürekli kaçarak meydan savaşı vermeksizin korumayı başarmışlardır. Kanuni devrinde, Osmanlı kuvvetleri bazen iki yıla varan seferleri süresince Safevî topraklarını bir uçtan bir uca dolaşmışlardır. Büyük masraflara ve zaman kaybına yol açan İran seferleri, Osmanlı Ordusu'nu olumsuz yönde etkileyerek bıkkınlık, yılgınlık ve çaresizlik içinde zayıyata uğratmıştır. Bir de Osmanlılar Avrupa üzerine yapacağı seferlerden geri kalmışlardır.” özetlemektedir.¹⁹³

Basra Osmanlı yönetimine geçtikten sonra farklı statülerde yer almıştır. Dönem dönem Bağdat'a bağlı olmuştur. Bunun yanında ocaklık ve mülkiyet olarak da planlanmıştır. Basra; Kubad Paşa, Derviş Ali Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Mihaliçli Ahmed Paşa, Sinan Paşa ve Hadım Osman Paşa gibi paşalar tarafından XIV. yüzyılın sonuna kadar sâlyâneli bir şekilde yönetilmiştir. Ancak sözü edilen paşalar Arap kabileleriyle olan mücadelelerden ötürü görev süreleri kısa sürmüştür.¹⁹⁴ Osmanlı'da 23 eyalet tımar sistemi ile işletilmekleyen 9 eyalet ise sâlyâneli olarak işletilmekleyen. Sâlyâneli olarak işletilen yerlerde vergiler doğrudan hazine adına toplanır. Toplanan hazinede eyalette görev alan asker ve diğer personellerin maaşları verildikten sonra geri kalan vergiler beylerbeyi tarafından İstanbul'a gönderilirdi. Söz konusu 9 eyaletten biri de Basra eyaleti olup sâlyâneli olarak yönetilmiştir.¹⁹⁵

959/1552 tarihli mufassal Basra vilâyeti Tahrir Defteri'ne göre Basra Garrâf, Zekiye, Şereş, Sadr Süveyb, Maharzî, Kapan ve Katîf livâlarıyla Şimâl, Cenûb, Aşşâr ve Kurna nahiyelerinden oluşmaktadır. 1572 yılına ait bir ruûs defterinde ise Garrâf, Hemmâr, Medine, Kurna, Rahmâniye, Zekiye, Fethiye, Sadr Süveyb, Turre-i Cezâyir, Zernuk, Ebû Arbe, Ma'dan, Kin Kinbad, Vakı, Caruz, Taşköprü, Akçakale, Arca, Maharzî, Şerîr ve Remle adlarında yirmi bir sancaktan oluşmaktadır. Bu durum Basra'da zaman zaman idari olarak farklı teşkilatlanmalara gidildiğini göstermektedir.¹⁹⁶

¹⁹³ Kılıç, “Osmanlı Devleti'nin İran-Safevî Siyaseti”. Ayrıca Kanuni ile Şah Tahmasb arasındaki mektuplaşmalar için bkz: Abdurrahman Daş, *Osmanlılarda Münşeât Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeâtı* (Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003), 275-278.

¹⁹⁴ Halaçoğlu, “Basra” (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 580.

¹⁹⁵ Halil İnalçık, “Eyalet”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11: 548-550.

¹⁹⁶ Halaçoğlu, “Basra” (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

Basra merkeze uzak olmasından dolayı her ne kadar Osmanlıya bağlı olsa da, bazı dönemlerde yarı bağımsız şeklinde yerli hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Mesela Efrâsiyâb ile oğlu Ali ve torunu Hüseyin paşalar döneminde, Basra neredeyse tamamıyla bağımsız olmuştur.¹⁹⁷ Ayrıca Basra civarında birçok Arap kabilesi merkezden uzak olmanın getirdiği bir rahatlığın etkisiyle başına buyruk hareket etmişlerdi. Merkezi hükümet Basra civarındaki isyanları bastırmakta zorlanmıştı. Safeviler de bölgedeki bedevileri isyana teşvik etmiştir. Bu isyanların bastırılmasında Osmanlı sultanı Bağdat beylerbeyi görevlendirmiştir.¹⁹⁸

IV. Murad devrinde (1623-1640) Bağdat'ın yeniden alınması üzerine Bağdat beyleri aracılığıyla Basra üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştı. Yukarıda da ismi zikredilen Hüseyin Paşa Basra'da bağımsız hareket edince, Osmanlı'nın Bağdat valisi Uzun İbrahim Paşa kendisiyle mücadeleye girişti. Bu mücadeleler sonucunda Hüseyin Paşa ile bir anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya göre Hüseyin Paşanın yıllık 200 kese akçe verilmesine, tüccarlardan aldığı malları tekrar geri vermesine, Basra'yı oğlu Efrâsiyâb'a bırakmasına ve Lahsâ beylerbeyliğine tekrar Mehmed Paşa'nın getirilmesine karar verildi. Ancak Hüseyin Paşa'nın anlaşmaya uymayarak keyfi davranması üzerine Bağdat valisi Kara Mustafa Paşa bir ordu ile Basra'ya yürüyerek Hüseyin Paşa'yı mağlup etti. Basra'nın idaresini Yahya Paşaya veren Kara Mustafa Paşa Basra'yı korumak için 1500 yeniçeri ile 3000 kadar yerlilerden oluşan askeri birliği bıraktı. Ayrıca Kara Mustafa Paşa beylerbeyliğin mîrî, vakıf, mülk ve mukâataaları ile şer'î ve örfî vergilerini tespit ettirmiş ve gelirle gider arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.¹⁹⁹

Devletin batıda meşgul olmasını fırsat bilen Müntefik Şeyhi Mâni 1690'da ardından Huveyze Hanı Ferecullah şehri yağmaladı. Ayrıca bu süreçte bölgede çıkan veba hastalığından da şehir halkı olumsuz etkilendi. Bu karışıklıkları fırsat bilen İranlılar 1696 yılında şehri ele geçirdiler.²⁰⁰ 1699 tarihinde yapılan Karlofça Anlaşmasından sonra Osmanlı devleti Basra'yı geri almak için harekete geçti. Bunun için Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Paşa görevlendirildi. Mustafa Paşa Sivas, Amasya, Birecik, Halep ve Rakka gibi bölgelerden oluşturduğu kuvvetlerle harekete geçti. Bu sefer için donanma da hazırlayan Mustafa Paşa, Basra'ya yaklaşınca İranlıların Basra

¹⁹⁷ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

¹⁹⁸ Sağirli, "Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", 48-49.

¹⁹⁹ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²⁰⁰ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

muhafızı Dâvud Han şehri terk etti. Ayrıca bölgedeki kabile reisleri de Mustafa Paşa'ya itaat ettiler. Böylelikle şehir tekrar Osmanlıların eline geçti.²⁰¹

XIX. Yüzyıldan itibaren Emperyalizm ve Kapitalizm ile birlikte Basra bölgesi uluslararası bir rekabet alanı haline gelmiştir. Dünyadaki gelişmeler, keşifler ve değişimler bölgenin jeopolitik, ekonomik ve siyasi alanda önemini git gide artırmıştır.²⁰² Bu da asırladır bölgedeki Osmanlı kontrolünün aynı oranda burayı elde tutma zorluğunu beraberinde getirmiştir.²⁰³ Özellikle İngilizler için Basra bölgesi ve Körfezi hayati önem taşımaktaydı. Çünkü söz konusu bölge Hindistan sömürgelerine giden güzergâhlardan biriydi. Basra bölgesinde başına buyruk hareket eden ve birçok isyan, asayiş sorununa neden olan aşiretleri İngilizler menfaatleri doğrultusunda yakından takip etmiş ve bölgedeki etkinliklerini artırmak için bulunmaz fırsat olarak değerlendirmişlerdir.²⁰⁴

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Basra'da özellikle kültürel anlamdan değişimler olmuştu. Yeni gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştı. 1910'da İttihat ve Terakkî Fırkası yönetime gelince dönemin Basra valisi Seyyid Tâlib Paşa bağımsız hareket etmiştir. 1914'te ordu kumandanı Ferid Bey ile Müntefik mutasarrıfı Bedî Nûri Bey'in öldürülmeleri üzerine karışıklıkları önlemek için İstanbul'dan Süleyman Şefik Paşa gönderilmişti. Ancak istenen başarının sağlanamaması üzerine Subhi Paşa şehre vali olarak gönderildi. I. Dünya savaşının çıkmasıyla 22 Kasım 1914'te İngilizler şehri işgal ettiler. Birinci dünya savaşında Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Irak cephesinde kısmi başarıların yanında mağlubiyetler de yaşanmıştı. İngilizler Basra bölgesine hayati önem verirken Osmanlı devleti Irak cephesini yalnız bırakmıştır. Birkaç seçme subay ve milis kuvvetlerle başarı sağlamak istemişse de buna muvaffak olamamıştır. Osmanlı devleti ağırlığını Sarıkamış cephesine vermiştir. Irak cephesinin mühimmat ve teçhizat konusundaki büyük eksikliklerini sonradan sağlamaya çalışan Osmanlı devleti, İngilizlerin planlı ve teçhizatlı yürüyüşleri karşısında sırasıyla Kurna, Şuaybe, Amare, Nasıriye ve Kutü'l-Amare'yi²⁰⁵ kaybetmiştir. Daha sonra beş

²⁰¹ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²⁰² Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış* 9/18 (15 Aralık 2016): 118.

²⁰³ Şenel, "İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", 187-207.

²⁰⁴ Şenel, "İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", 187-207.

²⁰⁵ Abdulhalik Bakır, "Kütü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 1/1 (10 Ocak 2018): 13-28.

aylık bir muhasara ile Kutü'l-Amare'yi geri alan Osmanlı Devleti bu başarımın devamını getirememiştir. Bu durum sonucunda İngilizler Ortadoğu'ya iyice yerleşmişlerdir.²⁰⁶ 1920'de İngilizlerin şehrin yönetimine yerli halktan birinin getirilmesini istemeleriyle valiliğe Ahmed es-Sâni getirildi.²⁰⁷ Bölgeye yerleşen İngilizler gözünü Bağdat'a dikmişlerdi. Ancak I. Dünya savaşı sırasında İngilizlerin Kütül'Amâre'deki mağlubiyetleri sonucunda Bağdat'ı ele geçirme emellerinden vazgeçmişlerdi.²⁰⁸

Osmanlı devleti Basra'ya hâkim olduğu dönemde Basra tersanesinin işlevselliğine önem vermiştir. Buradan gemi ve donanma hazırlamıştır. Körfezin güvenliği için güçlü donanma gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgedeki bitki örtüsünün gemi için gerekli olan sağlam kereste ihtiyacına cevap veremediği için keresteler, Birecik'ten nehir yoluyla getirilmiştir. Birecik tersanesinde nehir seviyesinin aşırı yükselmesi ve alçalmasından dolayı gemi inşaatını tehlikeye koymaktadır. Bunun için keresteler Basra'ya gönderilerek gemi yapımı tercih ediliyordu. O dönem için hayati derecede önemli olan kerestelerin yol güvenliği için güzergâhta bulunan kadılar kesin emirlerle sorumlu tutularak görevlendirilmişlerdir.²⁰⁹

Osmanlı devletinde kadılar sadece adli vakalarla görevli memurlar değildir. Atandıkları bölgede yargıç, belediye başkanı, mülki idare amiri ve emniyet müdürü sayılmışlardır. Kadıların şehir yönetimi ve asayişini sağlamak, esnaf localarını denetlemek, üretim ve pazar yerlerini denetlemek, cami, vakıf ve medreselerin yönetimlerini denetlemek, şehrin imar düzenini sağlamak, ihtiyaç olduğunda halkı asker olarak çağırarak, sefer esnasında askerin ihtiyaç duyduğu gıdayı temin etmek gibi birçok idari alanda görevlendirilmişlerdir.²¹⁰

²⁰⁶ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış* 4/7 (01 Ağustos 2010): 133-152; Sağırli, "Ulyanoğlu Seferi-1565-1571", 56-58; Abdurrahman Daş, "Türk-İslam Tarihinde Kütül'Amâre Savaşının Düşündürdükleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/22 (2017): 57-75.

²⁰⁷ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²⁰⁸ Mustafa L. Bilge, "Kütül'amâre", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26: 502-503; Alaca Eray, "Ortaöğretim Tarih Ders Kitaplarında Unutulmuş Bir Zafer: 100. Yılında Kütül'Amare", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/19 (t.y.): 49-62; Daş, "Kütül'Amâre", 57-75.

²⁰⁹ Cengiz Orhonlu - Turgud İşıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi* 13/17-18 (08 Haziran 2011): 79-82.

²¹⁰ Kadir Caner Doğan, "Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/4 (30 Nisan 2019): 34-40; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 9. Bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 40-60; Şeniz ANBARLI Boztaş - Konur Alp Demir, "Osmanlı Adli Ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme -

Osmanlı devleti Basra ile nehir ticaretine önem vermiştir. Bu yolla Hindi-Basra ticaretini Anadolu'ya Fırat nehri üzerinden Birecik'e kadar taşımıştır. Birecik'e nehir yoluyla gelen ticaret malları buradan da muhtelif bölgelere gönderilmiştir. Birecik'ten nehir yoluyla Basra'ya on beş günde ulaşılabilirdiğinden ve kara yoluna oranla gemilerin daha çok mal yükleme taşıma kolaylığından söz konusu güzergâhta XVI. Asrın ikinci yarısında ticaret canlılığı Avrupalı tüccarların dikkatini çekecek derecede artmıştı.²¹¹

Venedikli tüccar Caesar Frederick 1563 yılında Basra'dan geçerken bölgede mısır, pirinç ve hurma yetiştirildiğini bildirmiştir.²¹² Basra bölgesi sıcak ve bataklık bir bölge olmasından dolayı buğdaylar üç aydan fazla depolanamamaktaydı. Bunun yerine hurma ve pirinç depolanmakta ve bu ürünler uzun süre muhafaza edilebilmekteydi.²¹³ Osmanlılar döneminde Basra'da ticaretteki canlılık artmıştı. Hollandalı, İngiliz ve Hint tüccarlarına sağlanan kolaylık sayesinde ticaretteki gelişmeyle birlikte şehirde depolar ve hanlar inşa edilmiştir. Basra'ya XVIII. Yüzyılda İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi büyük şehirlerden gelen tüccarlar Avrupalı tüccarlarla alışveriş yapmasıyla ticaret canlanmaktaydı.²¹⁴

XVIII. yüzyılında şehrin nüfusu 40-50.000 civarında olup yetmiş mahalleden oluşmaktaydı. Ancak zamanla bazı aşiretlerin ticaret gemilerine saldırımları ayrıca XIX. Yüzyılın başlarında çıkan salgın hastalıklar şehrin nüfusunu 10.000'lere kadar düşmesine neden olmuştur.²¹⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Süveyş Kanalı'nın açılması Basra Körfezindeki ticareti olumlu etkilemesi ayrıca Mithad Paşa'nın 1869-1872 yıllarında Bağdat valiliği yapmasıyla bölgede devlet nüfusunun olumlu sonuçları görülmüştür. Mithad paşa bu sürede Basra'da bir mahalle kurmuş bunun yanında hastane ve kışla gibi binalarda inşa etmiştir. Buna ilaveten İdâre-i Nehriyye ve Ummân-ı Osmânî adlı vapur işleme şirketleri kurdurdu.²¹⁶ Ayrıca Osmanlı devleti kendi hâkimiyeti boyunca Basra'nın imarına önem vermiştir. Özellikle şehirdeki mescit ve sahabe türbeleri konusunda

The Qadi In Ottoman Justice And Anministrative System: An Evaluation Of Instutional", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/10 (05 Ağustos 2014): 71-89.

²¹¹ Orhonlu - Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar", 78.

²¹² Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²¹³ Orhonlu - Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar", 92.

²¹⁴ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²¹⁵ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

²¹⁶ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

hassasiyet göstermiştir.²¹⁷ Osmanlı devleti 20. yy. başlarında İstanbul'dan Bağdat'a oradan da Basra Körfezine uzanacak şekilde demiryolu çalışmaları yapılmıştır. Basra ile Bağdat arasındaki demiryolu 1914-1918 yılları arasında İngilizler tarafından dar bir şekilde yapılmıştır. Daha sonraları bu dar hat Musul üzerinden Türkiye'den gelen normal hat şeklinde düzenlenmiştir.²¹⁸

²¹⁷ Reyhan Şahin Allahverdi, "Basra'daki Sahabe Türbe ve Mescitleri ile Vakıflarının Osmanlı Dönemindeki Durumu", *Vakıflar Dergisi*, 52 (31 Aralık 2019): 139-155.

²¹⁸ Halaçoğlu, "Basra" (Osmanlı Dönemi), 5: 112-114.

2.6.1. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra

Bu bölümde künyesini dip notta verdiğimiz salnameyi inceleyerek Basra vilayeti ile ilgili ön plana çıkan bilgileri derleyip kısaca değerlendirdik.

Osmanlı döneminde Basra vilayetine atanan valiler.²¹⁹

Vali İsimleri	Atama Yılları (Hicri)
Raşit Magams	945
Mani Magams	950
Vezir İlyas Paşa	953
Temerrüt Ali Paşa	956
Beylerbeyi Derviş Ali Paşa	970
Efrâsyâb	1005
Efrâsyâboğlu Ali Paşa	1013
Ali Paşa oğlu Hüseyin Paşa	1057
Efrâsyâboğlu Ahmet	1066
Murtaza Paşa	1067
Mirmiran Hüseyin Paşa	1068
Hüseyin Paşa oğlu Efrâsyâb	1076
Hüseyin Paşa (İkinci Defa)	1077
Yahya Paşa	1078
Kapıcıbaşı Mustafa Paşa	1080
Kara Mustafa Paşa	1081
Bağdat Muhafızı Hasan Paşa	1083
Silahtar Hüseyin Paşa	1085
Muhafız Hüseyin Paşa (İkinci defa)	1088
Silahtar Hüseyin Paşa (İkinci defa)	1092
Vezir Abdurrahman Paşa	1094
Gümrükçü Hüseyin Paşa	1098
Vezir Abdurrahman Paşa (İkinci defa)	1099
Defterdar Vezir Hüseyin Paşa	1100
Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa	1102
Kethüda Hasan Ağa	1103
Hüseyin Cemal	1104
Şeyh Muntefik Mani	1106
Halep Valisi Ali Paşa	1111
Kaptan Mehmet Paşa	1114
Vezir Halil Paşa	1126
Mirmiran Ahmet Paşa	1128
Hacı Ali Ağa	1154

²¹⁹ Cengiz Eroğlu v.dğr., ed., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra* (Ankara: Global Strateji Enstitüsü, 2005), 64.

Vezir Ahmet Paşa	1160
Büyük Süleyman Paşa	1182
Mütesellim Numan Bey	1192
Büyük Süleyman Paşa (İkinci defa)	1193
Mütesellim Süleyman Efendi	1194
Mütesellim İbrahim Bey	1200
Haznedar Mustafa Ağa	1202
Mardinli İsa Bey	1204
Mütesellim Abdullah Ağa	1208
İbrahim Ağa	1218
Selim Bey	1223
Ahmet Bey	1225
Rıdvan Ağa	1226
Yakup Ağa	1227
Sait Paşa	1228
Bekir Ağa	1229
Mehmet Kazım Ağa	1236
Abdulgani Ağa	1239
Aziz Ağa	1240
Seyit Mehmet Efendi	1247
Derviş Ağa	1248
Mustafa Ağa	1249
Ali Usta	1250
Mirahor Mehmet Salih	1251
Ahmet Çelebi	1252
Ziyadezade Mehmet Salih	1254
Mustafa Ağa (İkinci defa)	1258
Behram Ağa	1259
Seyit İbrahim Efendi	1261
Hurşit Ağa	1262
Kaymakam Sadık Bey	1263
Mehmet Ağa	1264
Aziz Ağa (İkinci defa)	1265
Mirmiran Maşuk Paşa	1266
İsmail Paşa	1268
Bekir Bey	1271
Mutasarrıf Veysi Paşa	1271
Mehmet Bey	1272
Mutasarrıf Vekili Kurbi Bey	1272
Raşit Paşa	1273
Mutasarrıf Veysi Paşa (İkinci defa)	1274
Mehmet Ali Paşa	1275
Kaymakam Hüsamettin Efendi	1276
Mehmet Münib Paşa	1277
Vekil Hacı Ali Efendi	1279
Mirliva (Tuğgenaral) Mehmet Şefik Paşa	1279

İsmail Bey	1280
Mütesellim Süleyman Bey	1281
Vekil Galip Bey	1286
Mutasarrıf Hafız Paşa	1287
Mutasarrıf Halil Bey	1287
Mutasarrıf Sait Efendi	1288
Mutasarrıf Asaf Efendi	1289
Vekil Bahriye Komutanı Ahmet Paşa	1290
Vekil Bahriye Komutanı Miralay Halit Bey	1290
Mutasarrıf Eşref Efendi	1291
Vali Nasır Paşa	1292
Vali Vekili Ferik (Korgeneral) Mehmet Münir Paşa	1294
Vali Abdullah Paşa	1295
Vali Ferik (Korgeneral) Sabit Paşa	1296
Mutasarrıf Mazhar Paşa	1297
Mutasarrıf Yahya Paşa	1299
Vekil Bahriye Komutanı Miraliva Ali Rıza Paşa	1301
Vali İzzet Paşa	1304
Vali Müşir (Mareşal) Nafiz Paşa	1305
Vali Ferik (Korgeneral) Şaban Paşa	1306
Vali Müşir (Mareşal) Mehmet Hidayet Paşa	1306
Vali Mehmet Hafız Paşa	1309
Bahriye Komutanı Emin Bey	1310
Vali Ferik (Korgeneral) Mahmut Hamdi Paşa	1310
Vali Arif Paşa	1314
Vali Ferik Muhsin Paşa	1315
Vali Mehmet Enis Paşa	1315
Vali Ferik (Korgeneral) Hamdi Paşa (İkinci defa)	1316
Vali Ferik Muhsin Paşa (İkinci defa)	1317
Vali Vekili Abdülatif Paşa	1319
Vali Ferik (Korgeneral) Mustafa Nuri Paşa	1319

Yukarıdaki listelerden de anlaşılacağı gibi Basra şehrinde çok sık bir şekilde vali değişimi olmuştur. Bölgeye atanan valilerin merkezden ve denetimden uzak olması sonucunda bölgede bağımsız davranmaları bunda etkili olmuştur. Basra'da ve çevresinde başına buyruk yaşamakta olan kabilelerin başkaldırıları ve valilerin bunlarla mücadelede zaman zaman yetersiz kalması durumu da bunun sonucu olarak gösterilebilir.

Salnamelerin metin kısmında geçen bilgilere göre Vilayetin Nüfusu²²⁰

Sancak	Kaza	Nahiye	Sünni %	Şii %	Caferi %	Gayri Müslim %	Yabancılar	Toplam Nüfus
Basra	Basra	Basra Kasabası	30	50	-	20		50.000
		Fav	-	-	-	-		0
		Ebulhasip	20	80	-			7.000
		Şattü'l-Arap	-	-	-	-		0
		Zübeyir	100	-	-	-		6.000
		Harise	-	-	-	-		0
	Kurna	Kurna Kasabası	-	-	100	-		30.000
		Beni Mansur						0
		Medine						0
		Neşve						0
		Dir Şerşer						0
Kuveyt	Kuveyt Kasabası					15-20.000	25.000	
Muntefik	Nasriye	Nasriye Kasabası			95			6.000
	Hey	Hey Kasabası			100		(%90)	4.000
	Şatra	Şatra Kasabası		100				4.000
	Sûkü'ş-şüyûh	Sûkü'ş-şüyûh Kasabası		100				7.000
Amara	Amara	Amara Kasabası						9.000
	Duveric							0
	Şatra							0
	Zübeyr							0
Necid	Merkez (Hofuf)							35.000
	Katif							6.000
	Katar							7.900
							YEKÛN	196.900

²²⁰ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 19.

Basra vilayetinin yıllara göre gelir durumu.²²¹

Gelir Kalemi	Yıl				
	1306 (1888)	1307 (1889)	1308 (1890)	1315 (1897)	1316 (1898)
Öşr Hasılatı	12.590.361	10.399.333	10.249.543	10.848.924	10.964.261
Öşrt Emaneti	-	3.283.748	3.467.955	3.585.755	4.937.066
Koyun Vergisi	1.922.448	1.792.152	1.910.151	1.570.576	1.615.700
Diğer Gelirler	2.434.462	2.369.140	2.539.688	2.933.690	2.924.439
Yekûn	16.947.271	17.844.373	18.167.337	18.938.945	20.441.466

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi Basra vilayetinde en çok gelir öşr hasılatı yani tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Basra bölgesinde bol ve kaliteli hurmalar yetişmektedir.

Basra Vilayetinin yıllara göre gelir gider durumu.²²²

Yıl	Gelir	Gider
1888	16.947.271	6.484.313
1889	17.844.373	6.229.567
1890	18.167.338	7.495.770
1897	18.938.945	20.483.036
1898	20.441.466	20.441.466

Tablodan da anlaşılacağı gibi ilk yıllarda gelir giderden kat kat fazlayken zamanla denge bozulmuş gelir gider arasındaki açığı kapanmış ve başa baş bir durum ortaya çıkmıştır.

²²¹ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 20.

²²² Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 24.

Basra vilayeti merkez Basra olmak üzere Müntefik, Amara, Necid(Ahsa) sancaklarından meydana gelmektedir. Aşağıdaki tablolarda Merkez ve sancaklarından oluşmaktadır. Zaman zaman bu sancakların statüsü değişse bile genel olarak merkez Basra'ya bağlı sancaklar şeklinde konumlandırılmıştır.

Basra ve Sancaklardaki Üretim, Yerel Tüketim ve İhracatları²²³

Basra Merkez Sancağı

Ürünün Adı	Üretim Miktarı (Okka)	Yerel Tüketim (Okka)	İhracat (Okka)
1. Buğday	230.000	230.000	-
2. Arpa	200.000	200.000	-
3. Çeltik	200.000	200.000	-
4. Darı	200.000	200.000	-
5. Hurma	35.000.000	5.000.000	30.000.000
6. Meyve	410.000	320.000	90.000
7. Sebze	50.000	50.000	-
Yekûn	36.290.000	6.200.000	30.090.000

Müntefik Sancağı

Ürünün Adı	Üretim Miktarı (Okka)	Yerel Tüketim (Okka)	İhracat (Okka)
1. Buğday	3.000.000	1.500.000	1.500.000
2. Arpa	6.000.000	3.000.000	3.000.000
3. Pirinç	500.000	250.000	250.000
4. Duhun	200.000	100.000	100.000
5. Susam	20.000	10.000	10.000
6. Darı	500.000	250.000	250.000
7. Maş	100.000	50.000	50.000
8. Hurma	100.000	50.000	50.000
Yekûn	10.420.000	5.210.000	5.210.000

²²³ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 122-123.

Amara Sancağı

Ürünün Adı	Üretim Miktarı (Okka)	Yerel Tüketim (Okka)	İhtacat (Okka)
1. Buğday	3.250.000	812.5000	2.437.500
2. Arpa	4.000.000	1.000.000	3.000.000
3. Pirinç	9.000.000	4.500.000	4.500.000
4. Dihin	100.000	100.000	-
5. Darı	4.000.000	1.000.000	3.000.000
6. Susam	50.000	10.000	40.000
7. Maş	50.000	10.000	40.000
8. Penbe	500.000	500.000	-
9. Meyve ve Sebze	31.000	31.000	-
Yekûn	20.981.000	7.963.500	13.017.500

Ahsa (Necid) Sancağı

Ürünün Adı	Üretim Miktarı (Okka)	Yerel Tüketim (Okka)	İhracat (Okka)
1. Buğday	100.000	100.000	-
2. Arpa	50.000	50.000	-
3. Darı	20.000	20.000	-
4. Şilep	2.000.000	2.000.000	-
5. Susam	100.000	100.000	-
6. Anason	100.000	100.000	-
7. Lobyra	150.000	150.000	-
8. Yabani Nohut	50.000	50.000	-
9. Basurek	50.000	50.000	-
10. Soğan	200.000	200.000	-
11. Hurma	30.000.000	15.000.000	15.000.000
12. İççeği Tohumu	100.000	100.000	-
13. Kitre	400.000	100.000	300.000
14. Tütün	100.000	100.000	-
15. Meyve	200.000	200.000	-
16. Sebze	300.000	300.000	-
Yekûn	33.920.000	18.620.000	15.300.000

Yukarıda verilen veriler incelendiğinde, hurma en çok Basra vilayet merkezinde yetiştirilmektedir. Aynı zamanda Basra'da hurma dışında pek meyve yetiştirilmemektedir. Diğer sancaklarda hurma dışında türlü türlü ürünler olmasına rağmen ekonomik olarak hurma kadar kazançlı olmadığı görülmektedir. Tabi her ne kadar üretim miktarı ile alakalı olsa da, merkezde yetişen hurma kalitesi ile ön plana çıkmışsa da ve bundan dolayı üreticiler hurma dışındaki ürünlere pek rağbet etmişlerdir.

Basra vilayetinin bir senelik masraf çizelgesi.²²⁴

Gider Nevi	Basra Sancağı		Muntefik Sancağı		Necid Sancağı	Amara Sancağı		Yekûn	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Şerî Giderler	51.900		59.016	-	57.600	18.300	-	186.816	-
Dâhiliye Giderleri	657.050	20	306.542	-	250.860	259.524	-	1.473.976	20
Adliye Giderleri	138.260	-	148.960	-	91.835	69.720	-	448.775	-
Maliye Giderleri	222.434	10	267.772	-	153.106	87.780	-	731.092	10
Personel Maaşları	62.592	-	-	-	53.556	19.620	-	135.768	-
Polis Masrafları	44.754	-	7.200	-	3.600	8.400	-	63.954	-
Jandarma Masrafları	1.118.612	-	598.925	-	920.017	733.976	-	3.371.530	-
Posta ve Telgraf	-	-	-	-	39.600	-	-	39.600	-
Diğer Giderler	24.864	-	-	-	-	7.938	-	32.802	-
Yekûn	2.320.466	30	1.388.415	-	1.570.174	1.205.258	-	6.484.313	30

Giderler kısmının ana gövdesini jandarma kısmı oluşturmaktadır. Ancak farklı yıllardaki salnameler incelendiğinde özellikle son tarihli salnamelere bakıldığında nizamiye ordusu adlı giderlerin en fazla olduğunu göstermektedir. Kurulan yeni ordu jandarmanın görevini de üstlenmiş bulunmakta.²²⁵

²²⁴ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 113.

²²⁵ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 25.

Osmalı Salnamelerine Göre Basra'nın Fiziki Yapısı

Basra Vilayetinde Bulunan Cami Ve Medreseler²²⁶

Basra'da Bulunan Camiler:

1. Abdullah Ağa Camii
2. Aziz Ağa Camii
3. Kitane Camii
4. Arap Camii
5. İbni Abid Camii
6. Hidade Camii
7. Sinan Paşa Camii
8. Seyif Camii (minarelidir)
9. Ebu Minareteyin Camii
10. Kasab Camii
11. Gevaz Camii (minarelidir)
12. Gename Camii
13. Makam Ali Camii

Basra'da Bulunan Medreseler:

1. Rahmaniye Medresesi
2. Süleymaniye Medresesi
3. Hille Medresesi (Bu medresede Müftü Efendi bugüne kadar ders vermektedir). Yıl (1308).

Basra'ya Bağlı Yerlerde Bulunan Camiler:

1. Seraci Camii
2. Ferik El-Sahir Camii
3. Menavi Lecmede-i Sagır Camii
4. Hamdan'da Bezir Camii
5. Hamdan'da Ceride Camii
6. Zin Camii
7. Zübeyir'de 15 cami ve 8 medrese
8. Üveysan Camii
9. Menavi Lecmede-i Kebîr Camii
10. Muhciran Köyü Camii
11. Hamdan'da Yeni Camii
12. Feyazi Köyü Camii
13. Abulhasip'de 5 cami ve medrese

Basra'da Harap Olmuş Camiler:

1. Heydarani Camii
7. Hoca Mahmut Camii

²²⁶ Eroğlu v.dğr., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 168-169.

2. Gönü Camii	8. Muhsin Mehasin
3. Kible Camii	9. Hefafe Camii
4. Büstan Kasap Camii	10. Mecmua Camii
5. Feres Camii	11. Bağdadi Camii
6. Devasir'de Hest Camii	12. Güneyde Hamdan taraflarında 1 cami

İKİNCİ BÖLÜM

BASRA'DA İLMİ HAYAT, EKOLLER VE TEOPOLİTİK

1. Basra'da İلمي Hayat, Ekoller ve Önde Gelen İsimler

Basra ticaretin merkezi olduğu gibi aynı zamanda ilmin de merkezliğini yapmıştır. şehirde Hint, Fars, Arap gibi farklı milletlerin buluşması, zihni ve dini çalışmalarındaki gayretlerin artmasını sağlamıştır. Özellikle Emeviler döneminde, Hasan-ı Basrî ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) ilmi faaliyetleri sonucunda yüzlerce âlim yetişmesiyle açılan çığır, Abbasiler döneminde altın çağını yaşamıştır. İslami İlimler alanı başta olmak üzere ilim dünyasında büyük çığırlar açılmıştır. Kelâm, fıkıh, hadis, tarih, Arap dili, Arap edebiyatı ve ensâb konularında çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu yönleriyle Basra İslam şehirleri arasında önemli bir konumda olmuştur.²²⁷

İbn-i Haldûn, Basra'da ilmi hayatın çok parlak düzeylere gelmesini, şehrin imarına, bayındırlık gelişimine ve sanatların illerlemesine bağlamaktadır. Ona göre sanatların gelişimi ise şehrin imar, medenilik ve refah seviyesinin yükselmesine bağlıdır. Özellikle ilk üç asırda Basra'da imar ve medeniyet gelişince, ilimler de gelişmiş ve yeni ilimler, ıstılahlar, sanat dalları ortaya çıkmıştır. Ancak şehirdeki refah ve kültür seviyesi gerileyince var olan ilimler kaybolarak refah seviyesi daha yüksek olan başka şehirlere taşınmıştır.²²⁸ Bunun dışında Basra da ilmin gelişmesine etkileyen faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür; şehrin ekonomik ve refah düzeyinin artmasıyla, birçok kişi Basra'ya taşınmıştır. Bunların arsında sahâbi, tabiîn ve tebe-i tâbiîn gibi zümrelerin olmasıyla, şehirde İslami ilimlerin gelişimi hız kazanmıştır. Mevâlî diye isimlendirilen Arap olmayan toplumların şehre yerleşmeleri ve beraberindeki, meslekleri, tecrübeleri, kültürleri gibi hususlar şehrin kozmopolitik yapısını ve eğitimini zenginleştirmiştir. Son olarak Basra'da özellikle Mirbed çarşısı gibi hem ticari hem de edebi mekânlar sayesinde çok sayıda tüccarın ve şairin şehre uğraması, bunların ekonomik ve eğitimsel katkıları şehri geliştirmiştir.²²⁹

²²⁷ Bakır, "Basra", 5: 108-111; Ebü Halil şevki, *İslâm ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, çev. Atik Aydın - Abdulhadi Timurtaş (İstanbul: Bilge Adam, 2005), 385.

²²⁸ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2: 607.

²²⁹ Halit Yağan, *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri* (Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2002), 68-75; Osman Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Haziran 2003): 1-26; Abdullah Ekinci, "İslam Bir Sosyo-Kültürel Merkez: Mirbad", ed. Muhammet Ali Orak (Milletlerarası şehir Tarihi Yazarları Kongresi, Konya:

Basra'da tefsir alanında birçok âlim yetişmiştir. Bunlardan bazıları; Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Rebi b. Enes (ö. 139/756), Ravh b. Ubâde (ö. 205/820), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müssenâ el-Basrî (ö. 209/824 ?), Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830 ?)'dır. Garîbü'l-Kur'an, Mecâzü'l-Kur'an ve Lügavî tefsir alanında da ilk defa eser telif edenlerden biri Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müssenâ el-Basrî'dir. Ayrıca *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*, *Tefsîrü'l-Ebi'l-Âliye b. Rafî'*, *Tefsîrü'l-Katâde* gibi eserler Basralı âlimlerin telif ettiği eserlerden bazılarıdır.²³⁰

Basra'da hadis ilmi alanında titiz çalışmalar yapılmıştır. Hadis ilminde kullanılan bazı ıstılahlar, ilk defa Basralı âlimler tarafından kullanılmıştır. Örneğin; İbnü'l-Medîni "hasen", İbn Sîrîn "sika", Yahyâ el-Kattân "münker ve mürsel" gibi ıstılahları Basralı âlimler ilk olarak kullanmışlardır. Ayrıca rihle diye ifade edilen, hadisi rivayet edenden duymak için yapılan seyahatler yapılmıştır. Bu amaç için seyahat eden Basralı hadis âlimleri arasında Rebî'b. Enes, Ebü'l-Âliye, Eyyûb es-Sahtiyânî, Ma'mer b. Râşid, Şu'be b. Haccâc, Ali b. el-Medîni'i sayılabilir.²³¹

Basra'da başta İslami ilimler olmak üzere birçok alanda eser veren, meşhur müellifleri arasında Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-84) ve Ebû Avâne'yi (ö. 176/792) gibi isimleri zikretmek mümkündür. Arap edebiyatının en önemli temsilcilerinden Câhiz (ö. 255/869), 439 (1047-48) yılında kurulan ve dini felsefe aracılığıyla açıklamaya çalışan, İhvân-ı Safâ topluluğuna mensup Ebû Süleyman el-Büstî, Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed el-Mehcûrî gibi âlimler, feylesûfü'l-Arab unvanı ile anılan Kindî (ö. 260/873) gibi isimler, Basra'nın ilmi havzasında yetişmişlerdir.²³²

1.1. Hâricîlik

Basra birçok mezhebin, ekolün, itikadi görüşün merkezliğini yapmıştır. Fetihlerle birlikte farklı din, kültür ve medeniyetlerle olan etkileşim, tercüme faaliyetleri, siyasi hadiseler (Örneğin; Hz. Osman'ın yönetim anlayışına olan tepkiler,

Konya Büyükşehir Belediyesi, 2013), 142-146; Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi* (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2017), 48-49.

²³⁰ Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 56.

²³¹ Hadis ilmiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 252-256, 280-282.

²³² Bakır, "Basra", 5: 108-111.

Hilafet tartışmaları, Cemel ve Sıffin savaşları), cehalet, kabile asabiyeti, Bedevîlik, taassup gibi birçok psiko-sosyal ve sosyo-politik nedenler ekollerin ya da mezheplerin oluşumunu etkilemiştir.²³³

Basra'da ortaya çıkan inanca dayalı görüşlerden biri de Hâricîlik'tir. Hâricîler (ayrılan, isyan eden manasında), sert görüşleriyle ve sürekli yönetime isyan etmeleriyle bilinen gruptur. İlk olarak Sıffin savaşından sonra ortaya çıkan bu grubun çoğunluğunu, çöllerde başına buyruk yaşayan ve devlet egemenliğine uyum gösteremeyen Bedevîler oluşturmuştur. Sıffin savaşında ordunun büyük bir kesimi Hz. Ali'yi, Amra b. el-Âs'ın savaşı durudurup, Kur'an'ı hakem seçme teklifini kabul emeye zorlamıştır. Fakat aynı kişiler savaş sonrasında yapılan hakem görüşmelerini kabul etmemişler ve kendilerine "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir) ayetini slogan yapmışlardır. Hâricîler diye isimlendirilen bu grup, Kûfe yakınlarında bulunan Harûrâ bölgesine toplanmış ve fiili olarak harekete geçmiştir. Dini bilgilerinin eksik olması ve Bedevî kökenli olmaları, İslam'ı yorumlamada yetersiz olup sadece zahire göre hüküm vermelerinden dolayı zamanla kendi aralarında bölünmüşler, Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâziyye diye gruplara ayrılmışlardır. Hâricîlerin ortaya çıkmasının tek nedeni Sıffin savaşı olmamıştır. Hz. Osman'ın yönetim uygulamaları, kabile asabiyetleri, Münâfıkların etkisi, İslam öncesi düşmanlıklar, bağımsız yaşama alışkanlığı gibi siyasi, sosyal hususlar da etkili olmuştur.²³⁴

Hâricîler'in kurucularının büyük çoğunluğu Basra kökenlidir. Hâricîler'in en katı fırkası Ezrakiyye'nin kurucusu kabul edilen Nâfi b. Ezrak, İbâziyye'nin kurucuları Abdullah b. Saffâr ile Abdullah b. İbâz bunların dışında Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî gibi isimler Basra Hâricîlerindedir. Hâricîler, Hz. Ali ve Emeviler döneminde isyan etmeleri sonucunda yönetim tarafından çoğu etkisiz hale getirilerek öldürülmüştür. Abbasiler zamanında ise pasif ve etkisiz kalarak hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır.

²³³ Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 240-247; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2014), 60-86; Abdylkader Durguti, "Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (15 Aralık 2016): 149-176; Muhammed B. Tavit Tanci, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011): 439-483.

²³⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 175-178; Mehmet Kubat, "Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/1 (01 Şubat 2006): 115-151; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 93-126; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 83-110.

İçlerinde en ılımlı görüşe sahip olan İbâziyye dışındaki Hâricî gruplar varlıklarını kaybetmişler ve günümüze ulaşamamışlardır.²³⁵

1.2. Mürcie

Kelime anlamı olarak erteleyenler, sona bırakanlar anlamlarına gelen Mürcie, İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan itikadi fırkalardan biri olmuştur. Mürcie'nin doğuşunda yaşanan siyasi hadiselerin etkileri büyük olmuştur. Hz. Osman döneminde ortaya çıkan fitne hareketleri, Cemel, Sıffin gibi savaflara katılanların akıbetleri, sürekli bir tartışma konusu olmuş ve bu durumun etkileri günümüzde de sürmüştür. Savaflara katılan her iki taraf, Müslüman olmanın ötesinde Hz. Peygamber'in seçkin ashabından olan kişilerdir. Kısaca Mürci bu tartışmalardan uzak kalmayı tercih eden ve bu kişilerin akıbetlerini Allah'a havale eden grup olarak anılmıştır.²³⁶

Mürcie'nin İslam düşüncesine önemli katkıları olmuştur. Mürcie, Hâricîler'in büyük günah işleyen dinden çıkar ve amel imanının parçasıdır görüşüne karşı çıkmıştır. Bunun yanında Mürcie, va'd ve va'dle büyük günah meselesinde Mutezile'ye karşı çıkmış, bunun yerine fikir hürriyetini, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir sistem geliştirmeye çalışmıştır.²³⁷ Mürcie'nin asıl yaygın olduğu şehir Kûfe olmuştur. Basra'da çok fazla yaygın olmamakla birlikte şehre etkisi olmuştur. Hasan b. Haris el-Müzeni ile Ebû Salt es-Saman, Mürcie'nin Basra'daki en önemli temsilcileri arasında yer almışlardır.²³⁸

1.3. Mu'tezile

Kelime olarak ayrılanlar anlamına gelen Mu'tezile'nin, ilk çıkış yeri Basra şehri olmuştur. İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutan Mu'tezile'nin, Basra şehrinde ortaya çıkması bir tesadüf değildir. Mezheplerin, ekollerin Basra şehrinde ortaya çıkış nedenlerini daha önce ifade edilmişti. Yine de konun pekişmesi adına kısaca değerlendirmenin uygun olacağını düşünmekteyiz. Basra Irak'ın güneyinde, Şattü'l-Arap su yolunun kıyı batısında olması sebebiyle, coğrafi olarak stratejik bir konumda

²³⁵ Fığlalı, "Hâricîler", 175-178; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 93-126; Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 83-110.

²³⁶ Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002): 168-210.

²³⁷ Kutlu, "Mürcie Mezhebi", 208-209.

²³⁸ Kutlu, "Mürcie Mezhebi", 178.

olmasını sağlamıştır. Körfezi üzerinden Hindistan gibi uzak doğu ülkelerinden çok sayıda tüccar kente uğramış, öte taraftan nehir yoluyla Irak'ın kuzeyinden itibaren birçok tüccarın buluşma yeri Basra olmuştur. Karadan ise İran, Horasan bölgeleriyle Arabistanın kavuştuğu yer olmuştur. Bu konum vesilesiyle ticari olarak zenginleşen şehrin, refah düzeyi artmış ve müreffeh bir şehir olmuştur. Irak, İran ve Hindistan üzerinden gelen hacılar Basra üzerinden Mekke'ye gitmiştir. Tüm bu durumlar şehri ticari olarak canlı kıldığı gibi farklı fikirlerin, kültürlerin merkezi olmasını da sağlamıştır.²³⁹

Basra'da fikri ya da mezhebi hareketlerin oraya çıkmasında etkili olan bir diğer neden, hiç kuşkusuz siyasi hadiseler olmuştur. Müslüman coğrafyasında yaşanan iç savaşlar, büyük günah meselesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Mu'tezile'nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ yine bu tür konularda Basra mescidinde Hasan-ı Basrî'nin görüşüne karşı çıkarak, Mu'tezile'nin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁴⁰

Bağdat ve Basra ekolü olarak ikiye ayrılan Mu'tezile'nin, inanç sisteminde "Usûl-i hamse" denilen beş önemli esasa vardır.²⁴¹ Bunun dışında Mu'tezile'yi diğer ekollerden ayıran en önemli özelliği, akla verdiği önemdir. Bu sayede Mu'tezile'nin tabiat konuları ile ilâhiyat konularının birlikte ele alınabileceği bir kelam anlayışının oluşmasına ve Yunan, Hint, İran gibi antik medeniyetlerin İslam dünyasına aktarılmasında katkısı olmuş, buna paralel aklî ve tabiî ilimlerin gelişmesi için gerekli ortamı sağladığı söylenebilir. Her ne kadar Mu'tezile mezhep olarak günümüze ulaşmamış olsada, akılcı bir damar olarak her zaman varlığı söz konusudur.²⁴²

²³⁹ Mustafa Demirci, "Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları -Cedel-Tercüme ve Tabiî Bilimlerdeki Rolü-", *Marife*, 3 (K 2003): 109-125; Süt, *Bara ve Mu'tezile*, 145.

²⁴⁰ Süt, *Bara ve Mu'tezile*, 151; İsmail Şik, "Eş'ari'nin Mutezile'den İ'tizali'nin Nedenleri Üzerine Bir Deneme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 4/1 (01 Mart 2004): 283.

²⁴¹ Bunlar; a) Tevhid: Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde bir ve tek olduğunu kabul etmektir. b) Adalet: Allah'ın bütün fiilerinde güzel oluşu, zulüm ve çirkin fiilleri yapmamasıdır. c) Va'd ve Va'id: Dünyada yapılan her türlü iyilik ve kötülüğün ahirette karşılığının görülmesidir. d) el-Menzile beyne'lmenzileteyn: Büyük günah işleyenin konumu mü'min ile kâfir arasında "fâsik" durumunda olmasına denir. e) Emri bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker: İyiliği emredip, kötülüğü yasaklamanın gerekliliğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 202-209; Süt, *Bara ve Mu'tezile*, 228. Ayrıca Bağdat ve Basra Mu'tezililer'in başlıca görüşleri için bkz: Selim Özarslan, "Mu'tezile: Basra Ve Bağdat Mu'tezilileri Ve Başlıca Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2003): 161-182.

²⁴² Demirci, "Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları", 125; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 209; Josef VAN Ess - Veysel Kasar, "Mu'tezile: İslâmın Akılcı Yorumu-I", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (01 Aralık 2008): 291-299; İlyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslam Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (24 Ocak 2009): 1-24.

Basra Mu'tezile'sinin önde gelen temsilcileri; Ma'bed el-Cuhenî (ö. 83/702), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 699/761), Osman ez-Za'ferânî (ö. ?), Osman b. Hâlid et-Tavîl ve Hafs b. Sâlim (ö. ?), Dırâr b. Amr el-Gatafânî (ö. 200/816), Ebû Bekr el-Esam (ö. 200/816), Abû Amr Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Hişâm b. Amr el-Fûtî eş-Şeybânî (ö. 218/833), Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm (ö. 231/845), Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 135/235), Ali el-Esvârî (ö. 240/854), Ebû Sehl Abbâd b. Süleyman es-Saymerî (ö. 250/864), Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869), İshak eş-Şahhâm el-Basri (ö. 270/883), Muhammed b. Şebîb el-Basri (ö. ?), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Haşim el-Cübbâî (ö. 321/933)'dir.²⁴³

1.4. Eş'ariyye

Basra kökenli bir itikadî ekol olan Eş'ariyye'nin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36)'dir. Basra doğumlu olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, babasının ölümünden sonra annesi, Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden olan Ebû Ali el-Cübbâî ile evlendi. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî üvey babasının himayesinde kırk yaşına kadar Mu'tezile mezhebine bağlı kalarak yaşadı. Hocası Ali el-Cübbâî ile 3 kardeş (ihve-i selase) meselesinde tartıştı ve Mu'tezile'den ayrıldığını ilan etti.²⁴⁴

Eş'arî, genel presipleri ve belli görüşleri formüle etmiştir. Bu görüşler kendisinden sonraki âlimler tarafından da şekillendirilmiştir. İsmi taşıyan ekolu (Eş'arilik), Ehl-i Sünnet ekolünü oluşturan iki ekolden biri durumuna gelmiştir. Eş'arilik, Ehl-i Hadîs ile Mu'tezile arasında orta bir yerde durmuştur. Uzlaşmacı bir yoruma sahip olmuş, akıl ile nassı bir arada ancak nassa öncelik vererek akli nassın hizmetinde kullanmıştır.²⁴⁵

Eş'arîliğin önden gelen ve çoğunlu Basralı olan âlimleri; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, İbn Mücâhid et-Tâî, Kâdî Ebu Bekir eBakıllânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebu İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), Ebu Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066), İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.

²⁴³ Süt, *Bara ve Mu'tezile*, 193-225.

²⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11: 447-455; Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012): 69-91.

²⁴⁵ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 272-273.

478/1085), Ebu Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111), Abdulkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209), Seyfuddin el-Âmidî (ö.631/1233), Kâdî Beydavî (ö. 685/1286), Sa'duddîn Taftazanî (ö. 793/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 814/1413)'dir.²⁴⁶

²⁴⁶ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 271.

2. Basra Dil Mektebi

İslamiyet Arap olmaya toplumların arasında yayılmasında bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi Mevâlî, denilen Arap olmayan Müslüman milletlerin Arapça'yı yanlış kullanmaları hatta Ku'ran-ı yanlış okumalarıdır. Tüm bunların sonucunda Arap dili gramerinin belli kaidelerle ortaya konulması ve Kur'an'ın harekelenmesini ihtiyaç haline getirmiştir. Bu çalışmalar ilk olarak, Araplarla diğer milletlerin arasında bulunan Basra şehrinde gerçekleşmiştir. Devamında komşu şehir, Kûfe'de de benzer çalışmalar yapılmış ve üç asır sürmüştür.²⁴⁷

Zamanla birbirlerine rakip olarak yapılan dil çalışmaları, iki farklı anlayışın (ekol) doğmasına vesile olmuştur. Buna göre Basra dil ekolü 'Basriyyûn' ismiyle anılırken, Kufe dil ekolü ise 'Kûfiyyûn' olarak isimlendirilmiştir. Bu ihtilaf ilk olarak Kûfe'nin temsilcisi olan Ebû Ca'fer er-Ruâsî ile Basra'nın temsilcisi ve alfabetik Arap lugatçılığının kurucusu olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791) arasında başlamıştır. Daha sonra da bu gelenek birçok dil âlimi tarafından sürdürülmüştür. Kûfe dil ekolü Araplardan işittikleri edebiyata önem verirken, Basra dil ekolü ise akli delillerle geliştirdikleri kaideleri savunmuşlardır. Sonraki Arap edebiyatına bakıldığında Basriyyûn anlayışının hâkim olduğu görülmüştür. Basra'dan Kûfe'ye Arap dili ve gramerini öğrenmek için gidenlerin sayısı oldukça azdır. Ancak Kûfe'den Basra'ya dil ve gramer için gidenler hayli çoktur. Basra, Kûfe'yi geçmiş ve bu anlamda meşhur olmuştur.²⁴⁸

İslam şehirlerinde genellikle pazarlar iki şekilde kurulmuştur. Birincisi kentin içerisinde yer alan ve doğrudan kentte yaşayanların ulaştığı, günü birlik ihtiyaçların satıldığı kent pazarlarıdır. İkincisi ise şehrin uç kısımlarında şehrin kırsal alanla birleştiği yere kurulan pazarlardır. Kırsal alan sınırına kurulun pazarlar, köylüler ve kentlilerin toplandığı geniş alanlardır. Bu pazarlara ulaşım rahattır. İşlek saatlerde kalabalık tüccar grupları yüklü develerle rahatlıkla buraya ulaşarak, alışveriş yaparlardı. Bu pazarlarda satım işleri daha az maliyetle gerçekleştirdi. Genelde kişi istediği yerde

²⁴⁷ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2: 583; Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 117-118; Yağan, *Basra Dil Mektebi*; Mahfuz Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (23 Ocak 2020): 204-235.

²⁴⁸ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2: 806; Kılıç, "Basriyyûn", 5: 117-118; Yağan, *Basra Dil Mektebi*, 68-191; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 204-209.

malını satarak yer fobisi ve kentsel güvensizlik sorunu yaşamazdı. Günümüzde de dikkat edilirse ulaşım ve ağır vasıtalı araç giriş çıkış kolaylığı için, yaş sebze ve meyve halleri genellikle şehrin dışına kurulmaları buna örnek verilebilir.²⁴⁹

Basra'da dil çalışmasının yapıldığı en önemli yer, bu özellikte olan Mirbed çarşısıdır. Mirbed, Basra'nın önemli bir ticaret merkezi olup, şehrin çölle birleştiği yerde kurulmuştur. Çöl kültürünü yaşayan ve geniş alanı seven Araplar, burada toplanarak soy-sop övmeleri, şiir yarışmaları, nutuk çalışmaları yapmışlardır. Cahiliye döneminde panayırlarda yaptıkları faaliyetlere benzer uygulamaları, Mirbed çarşısında gerçekleştirmişlerdir. Zaman zaman Mirbed çarşısındaki etkinliklerde okunan şiirler, kabileler arasında kin ve nefretin oluşmasına, eski düşmanlıkların hatırlanmasına da neden olmuştur.²⁵⁰

Basra dil mektebinde başta Kur'an'ın harekelenmesini sağlayan Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) olmak üzere birçok dil âlimi yetişmiştir. Bunların en önemlileri; Abdullâh b. Ebî İshâk ez-ziyâdî el-Hadramî (ö. 117/735), İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. El-Alâ (ö. 154/774), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), el-Halîl b. Amed (ö. 170/786), Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793), Sîbeveyh (ö. 180/796), Ebû Ubeyde Ma'mer bin el-Musennâ et-Teymî (ö. 209/824), el-Asmâ'î Abdulmalîk b. Kurayb (ö. 216/831), İbn Dureyd Ebu Bekr Muhammed b. El-Hasan el-Ezdî (ö. 321/933), el-Ahfeş el-Evsat Ebu'l-Hasan Sa'id b. Mes'ade (ö. 215/830), Kutrub Muhammed b. el-Mustenîr (ö. 206/821), el-Cermî Sâlih b. İshâk (225/840), Muberrid Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (ö. 286/899), ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923), İbn es-Serrâc Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî (ö. 316/929), es-Sirâfî, Ebû Sa'id el-Hasan b. Abdullâh b. el-Merzubân (ö. 368/979)'dir.²⁵¹

²⁴⁹ R.B. Serjeant, *İslâm Şehri*, çev. Elif Topçugil, 2. Bs (İz Yayıncılık, 1997), 134-135.

²⁵⁰ Yağan, *Basra Dil Mektebi*, 68-75.

²⁵¹ Yağan, *Basra Dil Mektebi*, 201-260; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 204-235.

3. Basra Zühd Hareketi ve Hasan-ı Basri (ö. 110/728)

Sözlükte zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir. Zühd dünyaya önem vermemek, şan, şöhret, mal gibi dünyevî unsurlardan uzak durmak şeklinde tanımlanır.²⁵² Kur’an’da “Siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır” şeklinde zühd hayatını teşvik eden birçok ayet bulunmaktadır.²⁵³

Zühd dünya için çalışmamak değil, dünyayı kalpten çıkarmaktır. İslam, dünyadan el çekip sadece ahiret için çalışmak olan ruhbanlığı kesinlikle yanlış kabul etmiştir. Zühd hareketi Hz. Peygamberin hayatında var olmuş ve diğer Peygamberlerin yaşantısında da görülmüştür. Hz. Peygamber hayatında ticaretle uğraşmakla beraber servet biriktirme peşine düşmemiş, azla yetinmeye gayret göstermiş, eline geçen fazla mallar fakirlere dağıtmış ve sade bir hayat yaşayarak kendinden sonraki insanlara örnek olmuştur.²⁵⁴

Zühd hareketinin bir eylem olduğu ve bu eylemin Hz. Peygamberin öğrencileri sayılan sahabelerin hayatında görmek mümkündür. Hz. Hadice bint-i Huveylid’in (ö. 619) tüm malını İslam uğrunda harcamış olması, Ebu Zerr’i Gifari’nin (ö. 31-32/652) ilk defa Ka’be’de tevhide (La İlahe İllallah) yüksek sesle müşriklere haykırması, Hz. Ali’nin Hz. Peygamber için canını ortaya atması gibi birçok olay sahabelerin zühde dayalı olan ve sadece Allah’ın rızasını kazanmaya yönelik davranışlarına örnektir.²⁵⁵

Sahabe neslinin ibadet, zühd, zikir, sohbet uygulamaları Hicri 2. yy’a kadar Tasavvuf’un fiilen yaşandığı Zühd ve Takvâ dönemini oluşturmuştur. Hicri 2. yy-6.yy arasında söz konusu fiili yaşantının sistemleşerek, Tasavvuf Tedvin dönemini oluşturmuştur. Hicri 6. yy’dan itibaren bu fiili yaşantı, Tarikat dönemi olarak kurumsallaşmıştır.²⁵⁶

Fetihlerle birlikte servetlerin artması, sonradan Müslüman olmuş kişilerin dünyevileşmede yarışmaları, devlet kadrolarına ehliyetsiz kişilerin gelmesi, Emevî

²⁵² Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 530-533.

²⁵³ Taha, 20/131; Ala, 87/16-17; Kasas, 28/60.

²⁵⁴ Ceyhan, “Zühd”, 44: 530-533; Ahmet Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 26; Mustafa Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, 2. Bs (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 88.

²⁵⁵ Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, 66.

²⁵⁶ Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, 87.

yöneticileri tarafından gerçekleşen Kerbelâ ve Harre katliamları bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Gösteriş, şöhret gibi dünyevi temayüllere karşı Bilal-i Habeşî (ö. 21/642), Ebu Zer (ö. 31-32/652), Ammar b. Yasir (ö. 35-36/656) gibi sahabi ve Hasan-ı Basrî gibi tabiinden isimler tepki göstermişlerdir. Hayatlarında sadeliği benimseyen söz konusu kişiler, dünya malına önem vermemeyi insanlara öğütlemişlerdir. Hatta Sûf kelimesinin kaynağı olan ve sadeliği temsil eden yünden elbiseler giyerek bunu hayatlarında uygulamışlardır.²⁵⁷

Sahbeden ve tabiinden oluşan ilk dönem zühd ekollerinin isimleri, buldukları şehirlerin ismiyle öne çıkmışlardır. Bu ekoller; Medine, Kûfe, Basra ve Horasan Ekolüdür. Ekoller aslında birbirlerinin devamını oluşturmaktadır. İç karşılıklıklar ve saltanat baskısıyla önce Kûfe'ye devamından Basra'ya, oradan da nihayetinde Horasan'a evrilen zühd ekolü, burada olgunlaşarak İslam'ın küreselleşmesine katkı sağlamıştır. Hadis, Tefsir, Kelâm, Tasavvuf gibi dini ilimler ile Tıp, Felsefe, Kimya, Biyoloji, Coğrafya ve Matematik gibi beşeri ilimler gelişmesinde Basra-Horasan ekolünün etkileri büyük olmuştur.²⁵⁸

Basra zühd ekolünün kurucusu olan Hasan-ı Basri, 21 (642) yılında Medine'de doğmuştur. Uzun süre Hz. Ali'nin öğrenciliğini yapmıştır. Kendisi tabiin neslinden olup, toplamda 120 sahabiye görmüştür. Özlü ve akıcı üslûbu, derin bir tefekkürün, mânevî bir tecrübenin ürünü olan hikmetli sözleri ile zâhidler, sûfiler ve vâizler üzerinde etkisi büyük olmuştur. Hz. Ali şehid edilince Basra'ya taşınan Hasan-ı Basri, siyasi hadiselerden dolayı içine kapanarak ilmî ve tasavvufî yönüyle temayüz etmiştir. Kendisi zühd anlayışında havf (korku)'ı benimsemiştir. Basra zühd ekolünün mühim simalarından olan Rabi'atü'l-Adeviyye (ö. 185/801) ise Allah sevgisini (mehabbetullah) kendisine şiar edinmiştir.²⁵⁹

Prensip olarak yönetime karşı fiili bir ayaklanma içerisinde olmamıştır. Bundan dolayı İbn el-Eş'as isyanına iştirak etmemiştir. O zühd anlayışında ahiret korkusu yanında, dünyanın siyasi işlerinin ehemmiyetsiz olduğunu ifade etmiştir. Ancak kendisi

²⁵⁷ Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, 35-39.

²⁵⁸ Serjeant, *İslâm Şehri*, 43; Mustafa Altunkaya, "Zühd/Sûf Hareketinden İslam'ın Ana Akım 3T Eğilimlerine Zühd Çağının (M. 610-710) Teo-Stratejisi", *Academic Knowledge* 1/1 (30 Aralık 2018): 21-22.

²⁵⁹ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 290-293; Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, 92.

şuurlu bir şekilde devlet idarecilerine sert bir muhalefette bulunmuştur. Çünkü onların Allah'ın kitabına ve Resulünün sünnetine aykırı davrandıklarına inanmıştır. Herkesin kendisinden korktuğu Emevi kumandanlarından zalim lakaplı Haccâc İbni Yusuf'un yaptığı yanlışları yüzüne karşı söylemekten geri kalmamıştır.²⁶⁰

Hasan-ı Basri, ipekli ve gösterişli elbiseleri sevmezdi. Böyle giyinmenin insana kibir verebileceğini söylerdi. Kendisi Hz. Peygamberin arkadaşları olan Eshab-ı Suffa'nın kalın elbiseler giydiğini belirterek "*Allah'a kasem ederim ki onlardan birinin elbisesi, kibirli bir kimsenin giyindiği ipekli elbiseden daha güzeldir.*" diye ifade ederek bu konudaki hassasiyetini ortaya koyardı. Korku (havf) onun zühd anlayışında vazgeçilmezdir. Kendisi şu ifadelerinde yine buna işaret eder: "*Öyle adamlara yetiştim ki, şöhret korkusu ile kendisinin ve etrafındakilerin istifade edecekleri hikmetli sözlerden vazgeçerlerdi. Yolda giderken çamurlanan veya tozlanan yerlerini şöhret korkusu ile temizlemezlerdi.*" Buradaki korku şan, şöhret, kibir gibi münker şeylere düşme korkusudur.²⁶¹

Maddeci anlayışa karşı çıkan Hasan-ı Basri, haksız kazancı kınamıştır. Zenginlerin mallarının kendilerine Allah'ın bir emaneti olduğunu bundan dolayı malın bir kısmının Allah yolunda harcanmasını gerektiğini belirtmiştir. Zenginleri şu sözlerle uyarmıştır: "*O zenginleri muhakkak gördük, kendilerine emanet edilen şeyleri malları ile satın aldılar. Binlerce para kazandılar. O paralarla ne yaptılar. Bu paralarla saray ve köşklerini genişlettiler ve kabirlerini daralttılar. Kedi bedenlerini genişlettiler fakat dinlerini zayıflattılar. Sultanın sarayına gidip gelmekle yoruldu ve ömürlerini tükettiler. Böyle yapmakla onlar kendilerini belâ ve musibetlerin içine attılar. Hâlbuki onlar Allah'ın kendilerine vermiş olduğu bolluk içindedirler. Biri 'bana şu tarlayı satarmısın?' der. Diğeri kibirli ve soluna yaslanmış bir halde, sanki o mülk kendisininmiş gibi nalanır ve onun yanında büyüklenir. O kimse kendisinin olmayan o maldan yer. Konuşurken karşısındaki ile alay eder. Onun malı haramdır. Hatta midesini doldurup da kedisine ağırlık çöktüğünde kölesine veya hizmetçisine 'Ey*

²⁶⁰ Osman Erkmen, *Büyük Veli Hasan-ı Basri Hazretleri ve Hikmetli Sözleri* (Ankara: Sincan Matbaası, 1978), 166-182; Uludağ, "Hasan-ı Basri", 16: 290-293.

²⁶¹ Erkmen, *Hasan-ı Basri*, 182-184.

hizmetçi, bana yemeği hazmettirecek bir şeyler getir.’ der.” Bu eleştirilerinde malın geçici ve asıl sahibinin yalnızca Allah olduğunu ikaz etmiştir.²⁶²

Hasan-ı Basri'nin zühd anlayışında kalp temizliği büyük önem taşır. Kalbin bir el gibi olduğunu günah işledikçe elin parmaklarının kapanması gibi olur. Çok günah işleyenin durumu da tüm parmakların kapandığı el şeklini alır. Artık bu kalpten bir hâyır gelmeyeceğini söyler. Hasan-ı Basri kalbi temizlemenin yolu, nefisle mücadeleden geçtiğini ifade eder. O kalbin fesada uğramasını; Tevbe etmek ümidiyle günah işlemek, ilim öğrenip ilmiyle amel etmemek, amel ettiklerinde ise ihlas göstermemek, Allah'ın rızık olarak verdiği şeylere şükretmemek, Allah'ın taksim ettiği şeye razı olmamak, ölüleri defnedip de ibret almamak gibi nedenlere bağlar.²⁶³

²⁶² Erkmen, *Hasan-ı Basri*, 221.

²⁶³ Erkmen, *Hasan-ı Basri*, 196-197.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE BASRA

1. Müslüman Coğrafyacılar ve Seyyahların Gözüyle Basra

1.1. İbnü'l-Fakih'in Kitabü'l-Buldan'ında Basra

İbnü'l-Fakih'in tam olarak nerede doğduğu ve hangi tarihler arasında yaşadığı bilinmemektedir. Kendisinden günümüze ulaşabilen tek eseri *Kitabü'l-Buldan*'dır. Söz konusu kitabında Hemedan'a dair ayrıntılı bilgiler vermesinden dolayı kendisinin oralı olduğu düşünülmektedir. Yine kendisinin 255-330 [869-942] yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. İbnü'l-Fakih'in ailesi ve akrabalarında birçok ünlü âlim yetişmiştir. Babası ve kendisi de meşhur muhaddislerdendir.²⁶⁴

Eserinde Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebî, efsanevî bilgiler vermektedir.²⁶⁵ Birçok konuya değinmiş olan yazarın eseri coğrafya ve seyahatname türüne yakın bir yapıdadır.

İbnü'l-Fakih Basra hakkında muhtelif kısa bilgiler vermiştir. İlk önce şehrin Hz. Ömer döneminde kurulduğunu ifade etmektedir. Basra adının alaca taş anlamına geldiğini söylemektedir. Şehir ile Dicle arasının 4 fersah uzaklıkta olduğunu ve Utbe b. Gazvan'ın H. 18 yılında 40 kişiyle burayı fethettiğini yazar. Basra'nın hurmasının meşhur olduğunu kaydetmektedir. Basra'daki ilk evin Nafe b. Harsi (ö. ?) tarafından yapıldığını bildirir.²⁶⁶ Ayrıca Basra'da Ubeydullah b. Ziyad gibi zulüm ve işgenceleriyle meşhur valilerinin isimlerinden de bahseder.²⁶⁷

Basra'nın önemli bir ziraat merkezi olduğunu söyleyen yazar, Haccâc b. Yusuf'un şehrin bu özelliğinden dolayı övdüğünü aktarır.²⁶⁸ Hurma dışında Basra'da kuru üzüm yetiştiriciliğinin yapıldığı ve bu üzüm cinslerinin Saklabi ve Ahmer diye isimlendirildiklerini yazar. Aynı zamanda bu hurmaların dış etlerine iyi geldiklerini

²⁶⁴ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakih", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 38-39.

²⁶⁵ Tomar, "İbnü'l-Fakih", 21: 38-39.

²⁶⁶ Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 49.

²⁶⁷ Güllü, *İbnü'l-Fakih*, 22.

²⁶⁸ Güllü, *İbnü'l-Fakih*, 49.

bildirir. Müellif Basra'da pamuk ve zeytinin de olduğunu ve bundan dolayı şehirde Cüzam hastalığının olmadığını belirtir.²⁶⁹

Basra şehrinde birçok meşhur insan yetişmiştir veya buraya yerleşmiştir. İbnü'l-Fakih de şehrin meşhurlarının isimlerini zikretmiştir. İbnü'l-Fakih'e göre Basra'nın meşhur 7 zatı şunlardır: Hasan-ı Basri (ö. 110/728), Ahnef (ö. 67/686-87), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), İbn Sîrîn,(ö. 110/729) Malik bin Dinar (ö. 131/748), Adil bin Ahmet (ö. ?) ve İbn Abdullah'dır (ö. 151/768).²⁷⁰

1.2. el-Belâzuri'nin Fütuhu'l-Büldân'ında Basra

Belâzuri'nin Fars asıllı olduğu düşünülmektedir. Ailesi hakkında fazla bilgi mevcut olmayan Belâzuri'nin dedesi Câbir'in, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd döneminde Mısır haracına bakan Hâsib'in kâtipliğini yapmıştır. Genel kabule göre Belâzuri seksen yaşlarında Hicri 279 (892-93) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁷¹ Belâzuri'nin günümüze ulaşan söz konusu eseri İslam fetihlerini ve fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetleri ele almıştır.²⁷²

Belâzuri şehrin kuruluşu hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Ona göre Hz. Ömer, Utbe b. Gazvan'a (ö. 17/638) yazdığı mektupta suyun ve otlakların bulunduğu bir yer bulmasını ve orduyu yerleştirmesini emretmiştir. Utbe'de yazdığı mektupta etrafında çok verimli toprakların, yakınlarında su yataklarının ve sazlıkların bulunduğu bir yeri anlatarak bugünkü Basra şehrinin yakınlarını tarif etmiştir.²⁷³

Şehrin kurulmasından sonra Basra çevresinde çok miktarda ve verimli bir şekilde hurma yetiştiriciliği yapılmıştır. Hurma iklimsel olarak sıcaklığı seven bir meyvedir. Bunun yanında soğuğa karşı dayanıklı türleri bulunsa da bu türler ürün yetiştirmede verimsizdirler. Hurma ağacının hayatta kalabilmesi için sıcaklıkların 20°C derecenin üstünde olması gerekmektedir. Tozlaşma döneminde hava sıcaklığının ortalama 35°C olması gerekmektedir. Hurma ağaçları meyvelerini olgunlaştırması için ılıman gecelere ve sıcak kuru gündüzlere ihtiyaç duymaktadır. Kurak ve yarı kurak

²⁶⁹ Güllü, *İbnü'l-Fakih*, 58.

²⁷⁰ Güllü, *İbnü'l-Fakih*, 97.

²⁷¹ Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 392-393.

²⁷² Fayda, "Belâzürî", 5: 392-393.

²⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 2013, 396.

coğrafyalarda yetişen hurma, toprak yapısı olarak seçici bir yapısı bulunmamaktadır. Kumlu topraklarda yetiştiği gibi killi topraklarda da yetişebilmektedir.²⁷⁴

Basra şehrinin iklimi ve toprak yapısı incelendiğinde yukarıda ifade edilen özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Aslen Mekkeli bir Muhacir olan Utbe'nin, Medine'de kaldığı sürede hurma yetiştiriciliğini öğrendiğini ve hurmanın yetişme koşullarından haberdar olduğunu, Basra'ya yerleşirken bu durumu göz önünde bulundurduğunu anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra Basra'nın hurma yetiştiriciliğiyle meşhur olması, Utbe'nin yaptığı tespitlerinin doğruluğunu ortaya koymaktadır.²⁷⁵

Basra düzlük bir alanda kurulu bir şehirdir. Bu düzlük alanda nehir yatağı geçmesi kıyılarda bolca kamış ve sazlığın yetişmesine neden olmuştur. Belâzuri, ilk dönemlerde cami ve evlerin kurutulan kamışlarla inşa edildiğini belirtmiştir. Ancak kamıştan inşa edilen binalar yangın ve rüzgâr gibi afetlerden olumsuz etkilenmiştir. Bunun üzerine halk ve yönetim zamanla kamışı terk ederek, binaları kerpiçten inşa etmiştir. Basra Camii ve vali konağı hakkında uzun bilgiler veren yazar, caminin birçok defa genişletilmesinden ve tamirinden bahsetmiştir. Ayrıca caminin Ziyâd döneminde çok sağlam bir şekilde yapıldığını ve sütunlarında hiçbir çatlağın oluşmadığını şehrin ileri gelenleri tarafından da ifade edildiğini söylemiştir.²⁷⁶

Yazar şehrin nüfusu ile ilgili bilgiler vermiştir. Şehrin toplam nüfusunun Ziyâd döneminde 180.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Kuruluşunda sadece birkaç bin askerden oluşan nüfusun çok kısa bir süre zarfında arttığı görülmüştür.²⁷⁷ Basra'nın Hint okyanusuna açılan limanları sayesinde uluslararası ticaretteki önemi sürekli artmıştır. Hatta Basra ve bölgesi stratejik konumundan dolayı 19.yüzyılda bile İngiltere gibi emperyalist ve kapitalist amaçlar güden devletlerin hedefi haline gelmesine neden olmuştur.²⁷⁸

Belâzuri, Hz. Ömer'in Basra valisi olan Muğîre b. Şu'be'ye gönderdiği bir mektuptan bahsetmiştir. Mektupta Halifenin Basra'da hiç kimsenin yapmadığı halde Nâfi isminde birinin Basra'da ekin ektiğini ve at yetiştiriciliğini yaptığını belirterek

²⁷⁴ Nesrin Yıldız - Malak Sohrabi, "Hurma Ağacının (Phoenix dactylifera L.) İklim ve Toprak İstekleri", *Uluslararası Mühendislik Tasarım ve Teknoloji Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2019): 64-70.

²⁷⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 396.

²⁷⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 396-399.

²⁷⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 400.

²⁷⁸ Şenel, "İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", 187-188.

bunun güzel bir iş olduğunu vali olarak kendisinin ona yardım etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Halife Ömer bu mektupla üretimi ve dönemin silahı olan at yetiştiriciliğini teşvik ettiğini belirtmiştir.²⁷⁹

Şehirdeki birçok konak ve hamamdan bahseden Belâzûri bunların sahiplerinin isimlerini de yazmıştır. Şehirde yapılan ilk hamamın Abdullah b. Osman b. Ebî'l-Âsî es-Sakafi'nin hamamı olduğunu belirtmiştir. İlk hamam yapan kişilerden biri olan Müslim isimli kişinin hamamdan günlük bin dirhem ve birçok yiyecek kazandığını belirtir. Bu bağlamda yazar hamam sayısının hızla arttığını ifade etmiştir.²⁸⁰ Ayrıca konakların satışları hakkında da bilgiler vermiştir. Belirttiği fiyatların yüksekliği konakların değerini göstermektedir. Bunun yanında fiyatların yüksekliği talebin fazla olduğunu göstermiştir.²⁸¹

Belâzûri eserinde, şehirde bulunan saraylardan bahsetmiştir. Bu sarayların sadece isimlerinden ve kısmen kimler tarafından yapıldığını belirtmiştir. Bu sarayların isimleri; el-Ahmer sarayı (Kırmızı saray), el-Müseyyerîn (Sürülmüşler) sarayı, en-Nevâhik (Eşek gibi anıranlar) sarayı, en-Nu'man sarayı, Zerbâ sarayı, Atiyye sarayıdır. Yazar bu sarayların mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Daha önce Basra'nın kuruluşunda etkin rol oynayan Utbe b. Gazvân'nın bölgedeki toprakların verimli olduğunu belirttiğini söylemiştik. Bunu Belâzûri de eserinde belirtmiştir. Ancak yine Belâzûri'nin eserinde geçen bir olay bunun aksi olanını ifade etmektedir. Bu olay şu şekildedir:

Basra halkından olan el-Ahnef b. Kays, bir grup insanla birlikte halifenin huzuruna gelmişti. Halife Ömer gelenlere sorular soruyor herhangi bir ihtiyaçlarının olup olmadığını tespit ediyordu. Ancak el-Ahnef ise evin bir köşesinde, abasına sarınmış konuşmadan duruyordu. Ömer ona: “*Senin bir ihtiyacın yok mu?*” diye sorunca o: “*Evet var ey Müminlerin Emiri! Hâyır ve bereketin anahtarları, Allah'ın elindedir. Diğer şehirlerin halkından olan kardeşlerimiz, eski milletlerin boş yerlerine, tatlı sularla ağaçlıklı bahçeler arasına yerleştiler. Bizler ise, çorak ve rutubeti kurumayan,*

²⁷⁹ Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 400-4001.

²⁸⁰ Hamamlar sadece bir temizlik kurumu olmayıp beraberinde birçok sosyal faaliyete ev sahipliği yapmışlardır. Örneğin şairler kış aylarında hamamlarda buluşarak şiirsel etkinlikler düzenlemişlerdir. Bu konu hakkında ve hamamların teknik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Alidost Ertuğrul, “Hamam Yapıları ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 13 (01 Mayıs 2009): 241-266.

²⁸¹ Belâzûri, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 402-404.

otları bitmeyen, doğu tarafında tuzlu deniz, batı tarafında ise çöl bulunan bir yere indik. Bizim, ne ekinimiz, ne de sağılacak hayvanımız vardır. Yiyeceklerimiz ve faydalanacağımız şeyler, çok dar boğazlardan bize gelmektedir. Zayıf bir adam, tatlı su bulmak için iki fersahlık bir yere gitmek zorundadır. Suyu isteyen kadın da, düşmanın hürsından ve yırtıcı hayvanların yemesinden korkulan keçinin bağlanması gibi çocuğunu bağlayıp öyle suya gider. Eğer bizim en basit ihtiyaçlarımızı karşılamaz ve fakirliğimizi gidermezsen, yok olup giden kavimler gibi olacağız”²⁸² dedi. Bunun üzerine Ömer, Basra halkının çoluk çocuklarına da atâ’dan hisse verilmesini emretti ve şehrin valisi olan Ebû Musa’ya bir mektup yazarak, onlar için kanal açtırmasını emretti.²⁸³ Birbirine zıt görünen bu durum şu şekilde açıklanabilir. Şehrin etrafında verimli toprakların bulunmasına rağmen aynı zamanda bataklık, rutubet ve bazı yerlerde kuraklığın da olduğu anlaşılabilir.

Belâzürî, Basra’da yapılan birçok kanaldan bahsetmiştir. Diğer şehirlere göre bu kadar çok fazla kanalın Basra’da yapılması bölgenin fiziki şartlarından kaynaklanmaktadır. Kuraklık ve bataklığın iç içe olduğu bu yerleşim yerine kanallar açılarak sorunların giderilmesi amaçlanmıştır. Nitekim Hz. Ömer’in bu sorunlara karşı kanal açılmasını emretmesinin nedeni de budur. Kanallar sadece insanların gündelik su ihtiyaçları için açılmamıştır. Daha sonraki süreçte kanallar ziraat alanındaki su ihtiyacı için de açılmıştır. Özellikle hurma ağacının sağlıklı büyümesi için oldukça bol suya ihtiyaç duyulmuştur.²⁸⁴ Bunun dışında kanallar hamamların işletilmesinde de kullanılmıştır.²⁸⁵

Bu kanallar; el-İccâne kanalı, Feyzu’l-Basra kanalı, Ma’kıl kanalı, Dübeys kanalı, Amr kanalı, Ümmü Habîb kanalı, Harb kanalı, İbn Umeyr, Deccâce kanalı, Selm kanalı, Nafiz kanalı, Talhatan (iki Talha) kanalı, Humeyde kanalı, Hayretan kanalı, Mühelleban kanalı, Cübeyran kanalı, Halefan kanalı, Tuleykan kanalı, Mürre kanalı, Dercâhçenk kanalı, Enesan kanalı, Beşşar kanalı, Fîruz kanalı, el-Alâ kanalı, Zira’ kanalı, Habîb kanalı, Ebû’l-Bekre kanalı, er-Râ kanalı, Mekhûl kanalı, el-Erhâ kanalı, Ebû’l-Hasib kanalı, el-Emîr kanalı, Rubbâ kanalı, Mukâtil kanalı, Umeyran kanalı, Seyhan kanalı, el-Cûbere kanalı, Husaynan kanalı, Ubeydellân kanalı, Ubeydan kanalı,

²⁸² Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, 2013, 407.

²⁸³ Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, 2013, 407.

²⁸⁴ Yıldız - Sohrabi, “Hurma Ağacının İklim ve Toprak İstekleri”, 68.

²⁸⁵ Ertuğrul, “Hamam Yapıları”, 252.

Münkızan kanalı, Abdurrahmânân kanalı, Nâfi'ân kanalı, Esleman kanalı, Humrânân kanalı, Kuteybatan kanalı, Haşhaşan kanalı, el-Benat (Kızlar) kanalı, Süleymânân kanalı, Ömeran kanalı, Filân kanalı, Hâlidan kanalı, Yezîd el-İbâdî kanalı, Cebran kanalı, İbn Ebî Bürze'a kanalı, el-Müsrükânân kanalı, Kesîrân kanalı, Bilâlân kanalı, Şıblan kanalı, Selm kanalı, er-Ribah kanalı, Ebû Şeddad kanalı, Masuran kanalı, Cübeyran kanalı, Ma'kılan kanalı, Cendelan kanalı, et-Tût kanalı, el-Gavsî kanalı, Zatu'l-Hufâfeyn kanalı, Ebû Sebre el-Hüzelî kanalı, Harbânân kanalı, Cafer kanalı, Kevsecan kanalı, Caferan kanalı, el-Hâlidiyye kanalı, el-Mâlikiyye kanalı, Adiyy kanalı, el-Muğîse kanalıdır.²⁸⁶

Söz konusu bu kanallar genellikle kanalı yaptıranın ismini almaktadır. Bundan dolayı kanal yaptırarak kendini halka sevdirmek, isimlerinin bir eser aracılığıyla kalıcı olmasını sağlamak ya da halka hizmet etmeyi amaçlayan devlet adamları, valiler zaman zaman birbirleriyle yarışmışlardır. Örneğin; Basra valisi Abdullah b. Amir Horasandan şehre döndüğünde Ziyâd'ın bir kanal açtırdığını görmüş ve buna çok öfkelenerek kendisine: “*Sen bu yaptığın işle, kanalın kazdırılma şerefini benden uzaklaştırmak istedin*” diyerek sitem etmiş ölünceye kadar araları dargın kalmıştır. Hatta bu dargınlık çocuklarının arasına da sirayet etmiştir.²⁸⁷ Belâzürî'nin eserinde geçen şu olay kanal açma rekabeti için iyi bir örnektir: Abdullah b. Amir Basra'da Ümmü Abdillâh Deccâce kanalını açtırdı. Hârîse b. Bedr el-Gudânî bu kanalın yanında yürürken Abdullah b. Âmir kendisine “*Ben, bu kanaldan daha bereketli bir kanal görmedim; fakir olan kimseler, evlerinin kapılarının önünden akan bu kanaldan su alırlar; bu kanalın bereketi, onların evlerine kadar gelir; burası, onların sularının biriktiği yerdir!*” demiştir. Yine aynı kişiye Ziyâd kendi valiliğinde “*Bu kanaldan daha kötü bir kanal görmedim; bu kanaldan halkın evlerine su sızar; evlerinde sivrisinekler türer; çocukları da bu kanal da boğulurlar!*” demiştir.²⁸⁸

Genel olarak ifade edecek olursak Belâzürî eserinde Basra'nın imarı ile ilgili özellikle onlarca su kanalından ve bu kanalı yaptıran kişilerin isimleri yanında nüfusu, iklimi, doğal yapısı ve idarecileri hakkında kısmi bilgiler vermiştir.

²⁸⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 409-425.

²⁸⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 408.

²⁸⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 2013, 411.

1.3. İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'inde Basra

İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13) İslam coğrafyacılarının başında gelmektedir. Büyük babası Mecusi olup Abbasilerin ilk döneminde Müslüman olmuştur. Babası Halife Me'mûn döneminde Taberistan valiliği yapmıştır. Horasan'da doğan İbn Hurdâzbih Bağdat'ta büyümüş ve iyi bir eğitim almıştır. Cibâl, Bağdat ve Sâmerâ şehirlerinde istihbarat ve posta müdürlüğünü yapmıştır.²⁸⁹ Bu görevleri yapması onun şehir ve yollar ile ilgili bilgilere ulaşmasını kolaylaştırmıştır.

İbn Hurdâzbih'in eserindeki terimlerde ve tasniflerde Fars kültüründen etkilenmiştir. Müellif eseri 232 (846-47) yılında yazmış, daha sonra özetleyerek 272'den (885) önce tekrar kaleme almıştır. Fransızca tercümesiyle ilk defa Kudâme b. Ca'fer'in Kitâbü'l-Ĥarâc'ının bir bölümü ile birlikte Bibliotheca geographorum arabicorum serisinin VI. cildi olarak Michael Jan de Goeje tarafından Leiden'de 1889, 1967 yıllarında neşredilmiştir. Daha sonra Muhammed Mahzûm tarafından Beyrutta 1988 yılında neşredilmiştir. Fuat Sezgin de Goeje neşrini esas alarak tıpkıbasımını yapmıştır. Hüseyin Karaçanlı ise kitabı Farsça'ya çevirmiştir (Tahran 1370).²⁹⁰ Eser, Murat Ağarı tarafından Yollar ve Ülkeler Kitabı ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul 2008).²⁹¹

İbn Hurdâzbih bu eserinde şehirlerin kıbleleri hakkında bilgiler vermiş, şehirlerin yol güzergâhlarını belirtmiştir. Dicle ve Fırat gibi önemli nehirlerin kaynaklarının da nerelerde olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışında Dünyadaki garip haberler şeklinde bir başlık altında Ye'cüc Me'cüc seddi ile ilgili ilginç bilgilere de eserinde yer vermiştir.²⁹²

Ye'cüc Me'cüc olayı Kur'an'da iki yerde geçmektedir. Birincisi Kehf suresinin 94. ayetinde "*Dediler ki: 'Ey Zülkarneyn! Ye'cüc ve Me'cüc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?' geçmektedir. İkinci ayet ise Enbiya suresinin 96-97. ayetlerinde "Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc'ün önü açıldığı zaman her tepeden akın ederler.*

²⁸⁹ Ahmad Sayyid Maqbul, "İbn Hurdâzbih", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20: 78-79.

²⁹⁰ Sayyid Maqbul, "İbn Hurdâzbih", 20: 78-79.

²⁹¹ İbn Hurdâzbih *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik/Yollar ve Ülkeler Kitabı*

²⁹² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 140.

Gerçek vaad (kıyametin kopması) yaklaşır, bir de bakarsın inkâr edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır. "Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gafildik. Hatta biz zalim kimselermişiz" derler.”geçmektedir. Bu ayetlerde geçen Ye’cüc Me’cüc ve Zülkarneyn hakkında birçok görüş illeri sürülmüştür. Birçok millet özellikle Zülkarneyn’in kendilerinde çıktığını illeri sürülmüştür. Öreneğin Zülkarneyn’in İran, Yunan ve Himyer hümdarlarından olduğu iddia edilmiştir. Ku’ran’da bu olaylar hakkında zaman ve mekân bilgileri verilmemiştir. Sadece insanların ibret almaları istenmiştir. Bu tür konularda gerçeği yansıtmayan İsrâiliyât denilen birçok efsane bilgiler de karışmıştır. Ye’cüc ve Me’cüc hakkında yapılan asılsız isnatlardan biri de bunların Türkler olduğu şeklindeki ifadelerdir. Bu görüşlerin temelinde sadece Türklerin bu coğrafyada yaşamış olmaları ve savaşçı olmalarıdır. Oysa bu iddiaların aksine Türklerin uzun yıllar İslam’a yaptıkları tarihi bir gerçektir. Bunu dışında bunların Moğollar oldukları şeklinde yorumlarda yapılmıştır. Yaygın olan görüş, Ye’cüc ve Me’cüc denilen ve mahiyeti bilinmeyen bu toplulukların kıyamet öncesi yeryüzünü tahrip edecekleri yöndedir.²⁹³

Hurdâzbih, Basra ile birlikte Ermenistan, Azerbaycan, Bağdat, Vasıt, Kufe, Medain, Hulvan, Dinever, Nihavend, Hemedan, İsfahan, Rey, Taberistan, Horasan, Hazar bölgesi ve Hind Keşmiri’nin kiblelerinin Kâbe’nin kapı yönüne denk geldiğini bunu haricinde diğer bölgelerin de Kiblelerinin Kâbe’nin hangi yönünde olduklarını tek tek belirtmiştir.²⁹⁴

Hurdâzbih eserinde şehirlerin yol güzergâhları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Hurdâzbih’in Basra hakkında detaylı yol tarifleri verdiği görülmektedir. Biz burada Basra yolu ile ilgili onu bazı yol tariflerini ele alacağız.

Bağdat Basra yolunu şu şekilde tarif etmiştir: *Bağdat’tan Medain’e varırsın. Medain’den ise Diru’l-Akul’a varılır. Bu mesafede daha sonra sırasıyla Cerceraya, Cebbul, Femu’s-Silh, Vasıt, Nehreban, Farcıs, Dlru’l-Ummal ve Havanit gelir. Havanit’in devamında boş bir arazide yürümen gerekmektedir. Daha sonra karşınıza bir vadi çıkar. Buranın ardından Ebi’l-Esed nehri kenarından yürümen gerekmektedir. Buranın ilerisinde Dicle ve Ma’kıl nehirlerini takip eder ve devamında Basra’ya doğru*

²⁹³ İsmail Cerrahoğlu, “Ye’cüc - Me’cüc Ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (01 Nisan 1972): 106-113; Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn Kıssası”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)* 1/2 (10 Aralık 2014): 7-31.

²⁹⁴ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik*, 21.

olan su akıntısını izlersin; sonunda Basra'ya varırsın.²⁹⁵ Hurdâzbih'in verdiği bu tariflerden anlaşılacağı gibi kendisinin yollar ve şehirler hakkında son derece bilgili olduğu görülmektedir.

Yine yazar Basra-Mekke yolunu da şu şekilde tarif etmiştir: *Basra'dan önce Menceşaniye'ye varılır. Oradan Hufeyr'e, oradan Ruhayl'e, oradan Şeciy'e, oradan Harca'ya, oradan Hafer'e, oradan Maviyye'ye, oradan Zatü'l-Uşar'a, oradan Yensü'a'ya, oradan Semeyne'ye, oradan Nebbac'a, oradan Avsece'ye, oradan Karyeteyn'e, oradan Rame'ye, oradan Emerra'ya, oradan Tihfe'ye, oradan Dariyye'ye, oradan Cedile'ye, oradan Felce'ye, oradan Define'ye, oradan Kuba'ya, oradan Merran'a, oradan Vecra'ya, oradan Evtas'a, oradan Zat-ü Irk'a, oradan Bustan-u Beni Amir' e, oradan Mekke'ye varılır.*²⁹⁶

Eserinde görüldüğü gibi şehirlerin yol tariflerinden bahseden yazar, Basra şehrinin de yol tariflerini belirtmiştir. Yazarın eserinde her ne kadar gözlemler izlenimler çok yer almasa da, eser kendi dönemi için değerli bir eserdir. O dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda yolları tarif eden bir eser kuşkusuz çok kıymet arz etmektedir. Her ne kadar eser bu bilgilerle önemini belki günümüzde kaybetmiş olsa da tarihteki önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

1.4. İstahrî'nin Mesâlikü'l-Memâmalik'inde Basra

İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden biri olan İstahrî'nin, isminden yola çıkarak İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinde olduğu sanılmaktadır. Ölümü ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte 340/951-52'den sonra vefat ettiği düşünülmektedir. Eserinde birçok bölgenin yanında sırasıyla Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi, Doğu İran ve Mâverâünnehir gibi bölgeleri anlatır. Şehirler dışında nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgiler verir.²⁹⁷

Eserinde Basra şehrinde bahseden İstahrî, Basra'nın Irak'ın en büyük şehirlerinden biri olduğunu belirtir. Şehrin Acemler döneminde olmadığını daha sonraları Hz. Ömer döneminde kurulduğunu ifade eder. Şehrin batı kısmını yay şeklinde

²⁹⁵ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 57.

²⁹⁶ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 125.

²⁹⁷ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23: 203-205.

kırsal bir görünümde oluşunu ve nehirler (yazar burada nehir ifadesinde küçük dereleri kast etmektedir) dışında şehirde akarsuların olmadığını belirtir. Kendisinin bizzat bu kanalları gördüğünü ve söz konusu kanallarda yüzdürülen küçük kayıkların olduğunu yazar. İstahrî kanalların genellikle kanalı yapan kişinin ismiyle anıldığını ifade eder.²⁹⁸

Yazar şehirdeki yapılar hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ve yapıların genellikle tuğladan yapıldığını yazmıştır.²⁹⁹ Basra'daki yapıların tuğladan yapılması bir tesadüf değildir. Yapı malzemesinin ana unsuru olan tuğla, özellikle nehir yataklarının bulunduğu yerlerde belli fiziki şartlara bağlı olarak tarih boyunca birçok bölgede üretilmiştir.³⁰⁰ Kil, ateş ve suyun birleşimiyle oluşan tuğla malzemesi, İstahrî'nin de ifade ettiği gibi Basra şehrinin her türlü imar yapısında kullanılmıştır. Belâzuri Basra'daki yapılar hakkında daha önce kamış ve kerpiçten yapıldığını ifade etmiştir. İstahrî, Belâzuri'den elli yıl sonra vefat etmiştir. İstahrî'nin verdiği bu bilgi şehrin gelişim hızının yüksek olduğunu bize göstermiştir.³⁰¹ Kaynaklarda Basra'da tuğla ticareti ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun muhtemel nedeni, dönemin şartlarında tuğla nakliyatının zorluğudur. Aynı zamanda tuğla üretiminin birçok yerde yapılmasıdır.

Müellif Abdesî'den Abâdân'a uzanan alanda 50 fersahlık alanın hurmalıklarla dolu olduğunu işaret eder ve Basra'nın öşürlük (toprak ürünlerinden alınan zekât) bir şehir olduğunun altını çizer.³⁰² Basra o dönemde özellikle hurma yetiştiriciliğiyle ön plana çıkmış bir şehirdir. Ancak daha sonraları ticaret yönüyle meşhur olmuştur. Günümüzde ise Basra'yı önemli kılan faktörlerden birisi ise zengin petrol yataklarına sahip olmasıdır.³⁰³

İstahrî şehirde birçok önemli kişinin kabirlerinin bulunduğunu bunların arasında zâhid ve âlim kişilerin yanında sahabilerinde olduğunu vurgular. Sahabilerden Talhâ b. Ubeydullah'ın (ö. 36/656) kabrinin şehir merkezinde, Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) kabrinin şehir dışında kırsal bir alanda olduğunu yazmaktadır. Bunun dışında şehirdeki

²⁹⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 86.

²⁹⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 86.

³⁰⁰ <http://tukder.org.tr/wp-content/uploads/tugla-ve-kiremit.pdf>

³⁰¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 86.

³⁰² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 86.

³⁰³ İdris Okuducu, "Petrolün, acıların ve savaşların şehri: Basra", erişim: 20 Ağustos 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/petrolun-acilarin-ve-savaslarin-sehri-basra/1210074>.

önemli kabirlerden birinin de meşhur Fakih İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) türbesi olduğunu belirtmektedir.³⁰⁴

Seyyah Basra ile Übülle arasında bulunan ve uzunluğu 4 fersah olan Übülle nehrinden bahseder. Bu nehrin özel bir yeri olduğunu nehrin etrafından bağ-bahçe, bostan ve sarayların sıralandığını yazmaktadır. İfade ettiğine göre burada yer alan bahçelerdeki hurma ağaçlarının çok düzenli bir şekilde ekildiğini hatta hurmaların tek bir çizgi üzerinde ekilmiş gibi düzenli olduğunu bildirir. Yazarın bu ifadelerinden anlaşılan o ki, Übülle nehrinin etrafı daha çok ekonomik durumu iyi olan ve şehrin önde gelenlerinin burayı tercih ettiğini görüyoruz. Denizde med (suların yükselmesini ifade eden kavram) olduğunda nehirler ve hurmalıklar sular altında kaldığını ezir (suların çekilmesini ifade eden kavram) olup sular çekilince hurmalıkların boşaldığını belirtmektedir. Sular Ma'kıl nehrinin sınırına çekildiğinde hurmalıklar o zaman sulanabildiğini belirtir. Sular bu seviyedeysen su tatlanıp deniz suyunun onu bozmadığını bildirir.³⁰⁵

1.5. İbn Havkal'ın Sûrat el-Arz'ında Basra

320 yılından önce doğduğu düşünülen İbn Havkal'ın doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Aslen Nusaybinli olan İbn Havkal gençliğinin bir kısmını Musul ve Bağdat'ta geçirmiştir. Öğrenimini de bu şehirlerde gerçekleştirmiştir. Hayatı ile ilgili bilgiler kısmen Şûretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik) adlı eserinde bulunmaktadır. Bağdat'tayken aynı zamanda ticaretle uğraşan İbn Havkal, bu suretle yabancı tüccarlar ve seyyahlarla görüşmüş onlardan bilgiler almıştır. Yazdığı eserde bu bilgilerden faydalanmıştır.³⁰⁶

İbn Havkal Irak şehirlerinin başında Basra'yı anlatmıştır. Basra'nın Irak'ın önde gelen şehirlerinden biri olduğunu belirtmiştir. Şehir kabilelere göre mahallelere ayrılmıştır. Kabile anlayışı özellikle Arap toplumunun vazgeçilmez bir sosyal unsurdur. Arap yarımadasının merkezi bir otoriteye sahip olmaması, insanların fert olarak hayatta kalmalarını zorlaştırmıştır. Kabile dönemin şartlarında zorunlu bir ihtiyaç olmuştur. İslamiyetten sonrada bu geleneğin hemen ortadan kalkması sosyolojik olarak

³⁰⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 86-87.

³⁰⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâmalik*, 87.

³⁰⁶ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 45: 34-35.

imkânsızdır. Merkezi bir devletin kurulması, insanların kabile anlayışını değiştirememiştir. Çöllerde konargöçer şeklinde topluluk halinde yaşayan kabileler, yerleşim yerlerini oluştururken de toplu bir şekilde oturmayı Basra örneğinde görüldüğü gibi uygulamışlardır.³⁰⁷

Yazar Basra'da on binlerce kanalın olduğunu, bir ok atımlık mesafesinde bile çok sayıda kanalın varlığından ve bu kanallarda sümeiryat cinsi kayıkların yüzdüğünü ifade eder. İbn Havkal kanal isimlerini onu kazdıran kişiye ya da döküldükleri yere göre isim aldıklarını söyler.³⁰⁸

İbn Havkal, Basra'nın büyük bir düzlükte kurulduğunu ve gözlere hiçbir zaman dağların ilişmediğini belirtmiştir. Şehirde Hz. Ali'nin (ö. 40/661) anılarının olduğunu ve Hz. Talha'nın (ö. 36/656), Mirbed denilen çölde Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12), Hasan el-Basrî'in (ö. 110/728) ve İbn Sirin (ö. 110/729) gibi büyük âlimlerin mezarlarının bulunduğunu söyler.³⁰⁹

İbn Havkal Basra'da birçok kanalın varlığını söylemiştir. Bunların en meşhurunun Übülle kanalı olduğunu bu kanalın etrafında çiftliklerin, konakların, sarayların, hurmalıkların yer aldığını ve eşsiz bir manzarası olduğunu söyler. Mesire alanına benzemekte olan bu kanalın çevresi özellikle gezmeye gelen insanların çokluğundan bahsetmektedir. Genellikle Basra'daki sular tuzlu olmasına rağmen bu kanalın suyu tatlıdır.³¹⁰

Yazar Basra için olumsuz sonuçlar doğuran su baskınlarından bahsetmiştir. Sular yükseldiğinde çiftlikler ve evler sular altında kalmaktadır. Ayrıca sular çekildiğinde insanlar suyu tatlı olan kanallardan içme suyu alıp depolamaktadır. Görünen o ki Basra'nın fiziki yapısı gereği birçok bataklık ve sulak alan bulunmakta ve suların da genelinin tuzluluk oranlarının yüksek olması yanında suların yükselip çekilmeleri şehir hayatını olumsuz etkilemektedir.³¹¹

İbn Havkal, Übülle girdabı diye isimlendirilen bir çukurdan bahseder. Übülle kanalının Dicle ile bağlandığı noktanın önünde suyun altında derin bir çukurun

³⁰⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 194-195.

³⁰⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 194-195.

³⁰⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 195.

³¹⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 195.

³¹¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 195.

olduğunu ve birçok geminin seyir halinde bu çukurun üzerine denk geldiğinde uzun süre kendi çevresinde dairesel olarak döndüğünü ve çoğunun da batmaktan kurtulamadığını yazar. Hayırsever zengin bir kadının birçok gemi satın alarak bunları taşlarla doldurduğunu ve bu gemilerin hepsini sözü edilen çukurun üzerine götürerek batırdığını bunun sonucunda çukurdaki boşluğun büyük oranda kapandığını ve eski tehlikesinin geçtiğini söyler.³¹²

Yazar Basra'nın evlerinin tuğlalardan yapıldığını şehrin mamur ve düzenli bir yerleşime sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak zaman zaman Basra şehrinin isyanların sonucunda harap olduğunu söyler. Özellikle Basra çevresinde göçebe halinde yaşayan bedeviler şehre saldırarak şehri yağmalayarak harabeye çevirmişlerdir. Yine böyle bir bedevi saldırısı sonucunda şehrin harap olduğunu camisinin harbelerin arasında dalgalı denizler arasında boğuşan bir gemi gibi görüldüğünü evlerin çoğunun yıkıldığını geri kalan büyük kısmının da boşaltıldığını betimlemektedir.³¹³ Tüm bunlara rağmen ticaret yolu üzerinde kavşak noktasında bulunan Basra aynı zamanda verimli hurma yetiştiriciliği gibi faktörlerin avantajı ile yaralarını hızla sarabilen ve hızla imar faaliyetini gösterebilen bir şehirdir. Aslında Basra bu gibi saldırılara uğramamış olsaydı ve kaynaklarını şehri tekrar kurma ya da yenilenme faaliyetlerine harcanmamış olsaydı, çok daha zengin bir ekonomiye ve bunu sonucunda zengin bir medeniyete ev sahipliği yapabilirdi.

1.6. Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib İsimli Eserde Basra (Yazarı Belli Değil)

Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı olan Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib adlı eserin kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Cûzcan bölgesi denilen Afganistan'nın kuzeyinde Ferîğûnîler hanedanı bulunmaktaydı. Söz konusu bu eser hanedanın yöneticilerinden Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulduğu bilinmektedir. Eseri tercüme ederek yeniden hazırlayan Rus şarkiyatçı Minorsky söz konusu eserin İbn Ferîğûn'e ait olduğunu illeri sürmektedir.³¹⁴

³¹² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 195-196.

³¹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 196.

³¹⁴ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18: 394.

Birçok eserden faydalanılan bu eser benzer kitapların aksine İslam Coğrafyası dışındaki bölgelere daha çok yer vermiştir. Ayrıca İslam Coğrafyacıları eserlerini yazarken batıdan doğuya doğru bölgeleri anlatırken bu eserde kuzeyden güneye doğru bir sıralama takip edilmiştir. Altmış bir bölümden oluşan eserde ülkeler, şehirler yanı sıra önemli nehirler, dağlar ve ovalar anlatılmıştır.³¹⁵

Basra ve Irak bölgesinin anlatıldığı eserde, bölgenin akarsulara sahip nüfusunun kalabalık olduğu aynı zamanda çok sayıda bilge insanın olduğu ifade edilmiştir. Tüccarların ve zenginlerin çok olduğu bu coğrafyanın fiziki olarak güzel bir yer olduğu vurgulanmıştır.

Eserde Basra'nın on iki bölgeye ayrılan büyük bir şehir olduğu aynı zamanda 120.000 kanala sahip olduğu belirtilmiştir. Basra da Talha, Enes ibn Malik, Hasan Basri ve İbn Sîrîn gibi önemli şahsiyetlerin mezarlarının bulunduğu geçmektedir. Eserde Basra'da kaliteli keten üretiminin sağlandığı ve pamuklu elbiselerin yanında sağlam ayakkabıların üretildiğinden bahsedilmektedir.³¹⁶

1.7. Makdisî (Mukaddesî)'nin Ahsenü't-Takâsîm'inde Basra

Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî'dir. Vefatının 390/1000'li yıllarda olduğu düşünülmektedir. 335 (946-47) yılında Beytümukaddes (Beytümakdis) diğer adıyla Kudüs şehrinde doğduğu için kendisi Makdisî yâda Mukaddesî nisbesiyle anılmaktadır. İyi bir eğitim için Bağdat'a giden Makdisî birçok farklı hocadan dersler almıştır. Fâtımîler'e sempati duymasından dolayı Şii olduğu ile ilgili söylentiler bulunmaktadır. Hayatının yirmi yılını aşkın seyahatlerle geçirmiştir. Endülüs, Sicistan ve Sind hariç tüm İslam coğrafyasını gezmiştir. İyi bir gözlemci olan Makdisî erken dönem coğrafyasını günümüzde (sosyal, ekonomik ve kültürel başlıkları içeren) "beşeri coğrafya" denilen bilim dalına çeviren kişidir.³¹⁷

Seyahatleri sırasında büyük zorluklarla karşılaşan Makdisî bunu kitabında ifade etmiştir. Makdisî'nin bu cümlelerini aynen naklederek yolculuklarda yaşanan

³¹⁵ Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", 18: 304.

³¹⁶ Fedorovic Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, 97.

³¹⁷ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27: 431-432.

sıkıntılıların anlaşılmasını hedefledik. Dönemin şartlarını şu ifadelerinde “*Dilencilik ve büyük günahlara batmanın dışında, Her yolcunun başına gelen şeylerden ben de nasibimi aldım. Hem fıkıh ve edebiyat okudum, hem zahit ve ehl-i ibadetten olmayı öğendim, hem de fıkıh ve edebiyat okuttum. Yeri geldi minberde hutbe okudum, yeri geldi ezan okudum; yeri geldi imamlık yaptım, camilerde zikirle uğraştım, çeşitli medreselerde bulundum, mahfillerde vaaz verdim, meclislerde konuştum. Sufilerle pilava kaşık salladım, hankâhlarda tirit içtim, denizcilerle lapa yedim. Gecenin bir ortasında camilerden kovuldum, çöllerde sabahladım ve sahralarda yolumu kaybettim. Yeri geldi bir süre sıdk-ı dilden kendimi takvaya verdim, yeri geldi göz göre göre haram yedim. Gün geldi Lübnan dağındaki dervişlerle arkadaş oldum, gün geldi padişahların sofralarında bulundum. Gün geldi kölem oldu, bazen başımda zembil taşıdım. Bazen yolda bir çukurda boğulma tehlikesi geçirdim, bazen içinde bulunduğum kervan eşkiyanın saldırısına uğradı. Gün oldu kadınlara ve büyük kişilere hizmet ettim, gün oldu sultanlarla ve vezirlerle sohbette bulundum. Bazen kötü insanlarla birlikte yolculuk ettim, bazen eşyalarımı pazarda satmak zorunda kaldım. Hapse düştüm, casuslukla suçlandım. Kalyonlarda Bizans savaşlarına şahit oldum, gece yarısı çanların çalınışına tanık oldum. Gün oldu birkaç kuruş için kitap ciltledim; gün oldu çok pahalıya su satın aldım, gün oldu ahırda samanların içinde, gün oldu at sırtında geceledim. Dondurucu ayazlarda ve karlı yollarda yürüdüm. Gün oldu divanlarda seçkin insanlar arasında uyudum, gün oldu dilencilerin mahallesinde cahil insanlarla bir arada bulundum. Ne kadar izzet-i itibarla ağırlandıysam, bir o kadar da suikasta uğradım. Hac vazifemi yerine getirdim, inzivaya çekildim. Gazalara katıldım; düşmanla burun buruna geldim. Mekke’de sakanın elinde soğuk aş içtim. Gün oldu ekmek, gün oldu küspe yedim. Bazen Halil İbrahim sofrasında bulundum, bazen Askalan’ın yabani incirleriyle karnımı doyurdum. Gün oldu sultanların ihsan ettiği hil’atlar giydim ve verdikleri büyük hediyelere kondum; gün oldu o elbiseler üzerimden soyulup alındı ve defalarca meteliğe muhtaç oldum. Önemli kişilerle yazıştım, eşraftan olan kişilerin övgülerine mazhar oldum. Gün oldu vakıfların başına getirildim, gün oldu üzerime hücum edildi. Bid’atçılıkla suçlandım, tamahkârlıkla itham edildim. Bazen emîrler ve kadılar beni aziz bir misafir olarak ağırladılar; bazen vasi, bazen vekil tayin edildim. Eşkıyalar yolumu kesti, sahtekârların devletlerini gördüm. Aşağılık insanlar peşime düştü,*

kıskançların hışmına uğradım ve onlar tarafından sultanlara gammazlandım."³¹⁸ dile getirmiştir.

Genel olarak önce Irak topraklarından bahseden Makdisî bu toprakları övücü cümleler yanında aynı zamanda bu toprakları yermekten geri durmamıştır. Irak bölgesinin âlimlerin kaynağı olduğunu, havası ve suyunun temiz olduğunu yine pek çok fakih, kurra, edip, diplomat, din adamı, vaiz, entelektüel, zeki insan ve fakihlerin fakihi olan isimlerin buradan yetiştiklerini belirtmiştir. Irak'ın şehirleri olan Bağdat, Kûfe ve Samerrâ'yı överken, Basra'nın meşhur hurması yanında dünyanın denge merkezi olduğunu da yazmaktadır. Tüm bu ifadelerin peşi sıra Irak toprakları için fitnelerin, kıtlıkların, zulümlerin, ağır vergilerin, fuhşun ve dertlerin çok olduğunu sıralamaktadır.³¹⁹

Basra'yı gezmiş olan Makdisî Basra'yı meyvesi bol, serveti çok, fiyatları ucuz olan ve dünyalık olarak tercih edilebilecek bir şehir olduğunu yazmaktadır.³²⁰ Makdisî Basra'nın en bereketli topraklar arasında olduğunu ifade eder.³²¹ İlk olarak Basra'da suların yükselip alçaldığına değinen yazar, halkın ilginç inançlarını da anlatır. Buna göre bir melek her gün parmağını denize daldırır ve suyu yükseltir, parmağını çektiğinde ise sular geri çekilmiştir.³²² Makdisî Basra'da bulunduğu sırada eline geçen bir kitapta nehirlerle ilgili şunları okuduğunu aktarır. Buna göre: "*Dünyadaki dört nehir cennettendir: Nil, Ceyhun, Fırat, ve er-Rass. Dört nehir ise cehennemdendir: Zebedânî, Kûr, Sanca ve es-Sem.*"³²³

Makdisî Abdurrahman b. Ahi'l Esamî'nin şehirler hakkında ve Basra hakkındaki şu sözlerini yazar: "*Şehirler şu on özellikleriyle tebarüz ederler: Mürüvvet Bağdat'ta, fasih dil Kûfe'de, sanat Basra'da, ticaret Mısır'da, zulüm Rey'de, kabalık Nisabur'da cimrilik Merv'de, böbürlenme Belh'te, zanaat Semerkand'dadır.*" Makdisî bu sözler gerçekten doğru olduğuna kanaat getirmiştir. Basra şehrinin burada sanatla zikredilmesi dikkat çekicidir.³²⁴

³¹⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 7-8.

³¹⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 116-117.

³²⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 53.

³²¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 262.

³²² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 31.

³²³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 44.

³²⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 51.

Makdisî Basra'nın kasabalarının isimlerini eserinde şu şekilde zikretmektedir: Übülle, Şikk-1 Osman, Zebân, Bedrân, Beyân, Nehrü'l Melik, Dubba, Nehrü'l Emîr, Ebu'l Hasib, Süleymânân, Abbâdân, Mutavviye, Kındel, Meftah ve Caferiyye'dir.³²⁵

Makdisî Basra'nın taylesan³²⁶ şeklinde olduğunu anlatır. Dicle'den açılan iki kanalından birinin Übülle Kanalı diğzerinin ise Ma'kil Kanalı olduğunu bu kanalların şehrin karşısında birleştiklerini ifade eder. Bu kanallara bağlı birçok kanalın olduğunu ve evlerin sıra sıra dizildiğini yazar. Şehirde üç büyük caminin olduğunu bu camilerden Pazar ve çarşının içerisinde olanın güzel, bakımlı ve sağlam olduğunu ve beyaz sütunlar üzerine oturtulduğunu yazar. Makdisî Basra'yı Bağdat'tan daha çok sevdiğini çünkü bu şehirde geçim kaynaklarının daha çok olduğunu ve iyi insanların çok olduğunu anlatır.

Şehirde balık ve hurmanın bol olduğunu, ilim ve ticaretin gelişmiş olduğunu ancak suyunun yetersiz, havasının sağlıksız ve halk arasında fitne fücür işlerin olduğunu yazar.³²⁷ Basra'nın iklimi hakkında bilgiler sunan Makdisî, şehrin aşırı sıcak olduğunu şimal (kuzey) rüzgârı estiğinde havanın serinlediğini anlatır. Makdisî bir alıntıyı: "*Bizim Basra'daki yaşantımız iyidir; şimal rüzgârı estiğinde hoş bir bahçede gibidir, ama rüzgâr kable yönünden esti mi, sanki bir kenefe girmiş gibi oluruz*"³²⁸ şeklinde aktarır.

Makdisî, Basra'da ipekli kumaşların, hediyeelik eşyaların, keten giysilerin ve keven sakızının meşhur olduğunu aktarır. Basra'yı denize açılan bir kapı ve aynı zamanda karanın da ticaret merkezi konumunda olduğunu belirtmektedir. Şehirde antimon, kızıl bakır, bakır pası ve mürdesenk üretildiğini ülke dışına hurmanın yanında kına, floş, menekşe ve gül suyu ihraç edildiğini özellikle Übülle'de kaliteli keten giysilerin imal edildiğini yazmaktadır.³²⁹

Makdisî, Basra'da vergilerin oldukça ağır olduğunu ileri sürer. Ona göre kara ve nehir ticareti için farklı vergiler vardır. Mali teftişlerin şehirde çok katı bir şekilde uygulandığından bahseder. Mallar tek tek kontrol edildiğini ve değeri devlet memurlarınca takdir edildiğini yazar. Karmatîlerin Basra kapısında bir divanlarının

³²⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 118.

³²⁶ Başa sarılan sarığın uç kısmını omuzların üzerinden sarkıtılması için kullanılan bir kavramdır. Yazar Basra şehrinin Fırat ve Dicle'nin birleştiği kısımda nehir boyunca kurulmuş olmasından dolayı uzatılan sarığa benzettiği anlaşılmaktadır.

³²⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 121.

³²⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 128.

³²⁹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 131-132.

olduğunu, aynı zamanda Deylemlilerin’de ayrı bir ofislerinin bulunduğunu, her gemiden dört dirhem vergi aldıklarını yazar. Hacıların geri dönüşlerinde sırtlarındaki yükler ve Arap develeri için vergi ödediklerini belirtir. Hacılar her deve tahtirevanı için 60 dirhem, her bir tekne veya ince keten için 100, küçük tekne için 50 dirhem ödediklerini ifade eder.³³⁰

1.8.İbn Battûta’nın Seyahatnamesinde Basra

Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69) olan İbn Battûta 17 Receb 703’te (24 Şubat 1304) Fas’ın Tanca şehrinde doğdu. Türkçe ve Farsçayı bilmesi seyahatlerinde büyük avantaj sağlamıştır. Ortaçağ’ın en büyük Müslüman seyyahı olan İbn Battûta’nın dervişler gibi giyinen bir yapısı vardı. Bu zâhid yönünden dolayı halk tarafından çok sevilmekteydi. Sadece bir gezgin olmayan İbn Battûta birçok yerde kadılık görevi de yapmıştır.³³¹

Yüzlerce şehri gezen İbn Battûta Basra şehrine de uğramıştır. Şehirde Hz. Ali mescidinden bahseden yazar mescidin bir kaleyi andıracak şekilde muhkem yapıldığını belirtmiştir. Mescidin avlusunu özel olarak kırmızı çakıl taşlarıyla döşendiklerini söyler. Şehir merkezine uzaklığı iki mil olan mescidin önceleri şehrin ortasında olduğunu söyleyen seyyah, şehrin taşındığına dikkat çekmiştir. Basralıların Cuma günleri diğer mescitleri kapatarak Hz. Ali mescidinde toplandıklarını ve topluca Cuma namazını burada kıldıklarını, Hz. Osman’ın şehit edilirken okuduğu Kur’an’ın bu mescitte olduğunu ifade eder.³³²

Şehrin biri suyu tatlı diğeri tuzlu olan iki nehrin birleştiği yerde (Şattûlarap) kurulduğunu ve Irak’ın en önemli şehirlerinden biri olduğunu şehrin şöhretini herkes tarafından bilindiğini söyler. Yazar aynı zamanda şehirde yetişen meyvelerin tadının güzelliğinden ve kaliteli oluşundan bahsetmektedir. Basra da yetişen hurmanın dünyanın hiçbir yerinde yetişmediğini de illeri sürmüştür.³³³ İbn Battûta eserinde, Basra’da “seyelân” isminde hurmadan yapılan bir şerbetten bahseder kokusunu gül kokusuna benzetir. Yazar Basra’nın Hüzeyl Mahallesi, Benî Haram Mahallesi ve Acem

³³⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, 137.

³³¹ A. Said Aykut, “İbn Battûta”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19: 361-368.

³³² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 264-265.

³³³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 264.

Mahallesi şeklinde üç büyük semti olduğunu ve bu semtlerin reislerinin kendisine sözü edilen şerbetten ikram ettiklerini, elbise ve yol harçlığı verdiklerini yazmaktadır. Basra halkının güzel huylu olduklarını özellikle şehir dışından gelen yabancılara büyük kolaylık sağladıklarını gelen kişinin gurbet zorluğunu yaşamadığını belirtir.³³⁴

İbn Battûta Basra’da bir Cuma hutbesinde hatibin hutbeyi pek çok yerde yanlış okuduğunu görmüştür. Yazar bu durumu şaşkınlıkla karşılamış, hatta bu durumu bölgede kadılık görevi yapan Kadı Hücetüddîn’e anlatmış. Kadı “Bu şehirde dilbilgisine vakıf, kelimenin nasıl okunduğundan haberdar kimse kalmadı!” şeklinde cevap verince İbn Battûta, buna çok üzülmüş ve garip karşılamıştır. Zira Basra denilince nahiv (dilbilgisi, cümle bilgisi) akla gelmekteydi. İbn Battûta, nahiv ilminin önderi olan Sîbeveyh’in de Basralı olduğuna işaret ederek Basralıların bu duruma düşmesine üzülmüştür.³³⁵

İbn Battûta eserinde Basra’da yaşadığı ilginç bir hikâyeyi anlatır. Hz. Ali caminin yedi minaresi bulunmaktadır. Bu minarelerden birinin yanında Hz. Ali’nin ismi anıldığında minarenin sallandığı rivayet edilmektedir. İbn Battûta adamın birinin elini minarenin üzerindeki tahtaya koyduğunu ve “Müminlerin emiri Ali’nin başı için titre” diye bağırması üzerine gerçekten minarenin titrediğini şaşkınlıkla görmüştür. Bunun üzerine kendisi de elinin tahtanın üzerine koyarak “Allah’ın elçisinin halifesi Ebubekir’in başı için titre!” diye bağırır ve minare yine titrer. Orada bulunanlar buna hayret etmişlerdir. Yazar Basra halkının Sünnî olduğunu bundan dolayı Hz. Ebubekir’in ismini anmaktan korkmadığını ifade eder. Ancak aynı şeyi halkı Şii olan Meşhed-i Ali, Meşhed-i Hüseyin, Hille, Bahreyn, Kum, Kaşân, Sâva, Tûs yahut Âva’da yapılırsa canından olması işten bile olmayacağını söyler.³³⁶

İbn Battûta eserinde Basra’da bulunan önemli kabirlerden bahseder. Bunlardan ilki cennetle müjdelenen Talha b. Ubeydullah’ın kabrinin şehrin içinde olduğunu ve kabrinin yanında bir mescid ile yolcuları doyurmak için yemeklerin dağıtıldığı bir zaviyenin olduğunu anlatır. Ayrıca Talha b. Ubeydullah’ın kabrinin üzerine bir kubbe yapıldığını, halkın bu türbeye derin bir saygısı olduğunu ziyaretçilerinin çok olduğunu belirtir. Yine Peygamberimizin halasının oğlu Zübeyr b. Avvâm’ın mezarlığının şehir

³³⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 264-265.

³³⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 265.

³³⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 265-266.

dışında bir yerde olduğunu kabrinin üstü açık olduğunu aynı zamanda kabrinin yanında bir mescid ve yolcuları doyurmak için bir zaviyenin olduğunu ifade eder. Bir diğer önemli ziyaretgâhında Peygamberimizin yanında yetişmiş olan Enes b. Mâlik'in türbesidir. Onun mezarlığının şehrin dışında Vâdi's-Sibâ (yırtıcı hayvanlar vadisi) denilen uzak bir yerde olduğunu ve mezarlığın olduğu bölgede yırtıcı hayvanların çok olmasından dolayı halkın buraya çok sık gidemediğini belirtmiştir. Tabî'n önde gelenlerinden Hasan Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Muhammed b. Vâsi, Utbe Gulâm, Malik b. Dinâr, Habîb Acemî ve Sehl b. Abdullah Tüsterî'nin kabirlerinin o günkü Basra'nın üç mil uzaklığında eski surların olduğu yerde bulunduğunu belirtir. Bu kabirlerin üzerlerinde kimlerin yattığı ve hangi tarihlerde öldüklerinin yazıldığını belirtir. Ayrıca İbn Battûta şehirde Cemel vak'asında şehit düşen birçok muhterem kişinin kabrinin bulunduğunu söyler.³³⁷

İbn Battûta esrinde İbn Cüzzeyy'e atfen Basra'nın suyunu tuzlu olduğunu aynı zamanda havasının da güzel olmadığını nakleder. Bundan dolayı Basra halkının hastalıktan sapsarı olduğunu ve bu durumun atasözlerini de etkilediğini yazar ve ismini nakletmediği bir şairin;

"Allah aşkına bir göz atın sofradaki limona!

Bakıp bakıp ders alınacak bir hâl ilham ediyor.

Aşk derdiyle yanana ne giydirmişse Hüdâ

Basra halkına da aynı renkten giydiriyor!" mısralarıyla konuyu tamamlar.³³⁸

1.9.Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Basra

Tam adı bilinmeyip muhtemelen lakabı olan Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 [?]) ismi ile tanınmış bir seyyahtır. Osmanlı döneminde birçok coğrafyayı gezerek yazdığı eser Türk kültür tarihinde örneği bulunmayan bir şaheserdir. Yazdığı eserindeki bilgilere göre 10 Muharrem 1020'de (25 Mart 1611) İstanbul'da Unkapanı'nda doğdu.³³⁹ İyi bir eğitim almış olan Evliya Çelebi kendi ifadelerine göre doğduğu ev babasının sağladığı bir ortamdan dolayı ilim meclisi şeklindeydi. Ayrıca Evliya Çelebi

³³⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 266-267.

³³⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 267.

³³⁹ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11: 529-533.

saray ortamında bulunmuş IV. Murat ile sık sık görüşmüştür. Çevresinin de sağladığı katkı sayesinde büyük bir bilgi birikimi yanında kültürlü bir şahsiyet olmasını sağlamıştır.³⁴⁰

Kendi eserinde seyahatlere çıkmasının nedenini şu şekilde anlatmaktadır. Kendisi 1040 Muharreminin aşure gecesini (19 Ağustos 1630) rüyasında Peygamberimizi gördüğünü söyler. Heyecana kapıldığını söyleyen yazar, “Şefa’at yâ Resûlellah” diyeceği yerde “Seyahat yâ Resûlellah” der. Peygamberimiz de buna karşılık tebessüm ederek kendisini seyahat ve ziyaretlerle müjdeli. Ayrıca rüyasında sahabeden Sa’d b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) kendisine gezdiği yerleri yazmasını tavsiye ettiğini söyler. Bunun üzerine ilk önce yaşadığı şehir olan İstanbul’u gezmeye başlar. Daha sonra 1640 yılında ilk şehir dışı gezisini Bursa’da gerçekleştirir.³⁴¹

Büyük bir coğrafyayı gezen Evliya Çelebi Irak bölgesini ve Basra’yı da gezmiştir. Kurna üzerinden Basra’ya ulaştığını söyleyen yazar, Basra’nın, bölgenin en büyük şehirlerinden biri olduğunu belirtir. Şehirdeki kanallara atıfta bulunan seyyah, sadece Abbasîler döneminde özellikle Şat nehrinden (Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği kısmın adı) ve Fırat nehrinden Basra topraklarına akan 12.000 kanallı olduğunu ve bu kanallardan gemilerin yüzdüğünü ifade eder.³⁴²

Şehrin 945 [1538-39] yılında Kanuni döneminden itibaren Osmanlılara bağlı olduğunu belirten Evliya Çelebi, bu mamur şehrin bazı melikler döneminde harap olduğunu ve yine bazı melikler döneminde mamur bir şehir olduğunu söyler. Şehrin kaderi olsa gerek kuruluşundan beri sık sık bu döngü tekrarlanmıştır.³⁴³

Evliya Çelebi, Osmanlılar döneminde Basra eyaletine bağlı sancaklar ve civarındaki yerleşim yerlerinin isimlerini şu şekilde belirtmiştir: Kurna Sancağı, İskenderiye Sancağı (Büyük İskender tarafından kurulduğunu söyler), Amera Sancağı (Şat nehrinin Acemler tarafında olan kısmında yer almaktadır), Abbâdân Sancağı (Basra toprağında olduğunu belirtmiştir), Zekiye Sancağı (Hz. Üzeyr Peygamberin makamının burada yer aldığını not etmiştir), Mehennâvî Kalesi Sancağı (Basra’nın aşağı kısmında yer alıp şehre çok yakındır), Kapan Sancağı (Büyük bir yerleşim yeri olup Basra’nın

³⁴⁰ İlgürel, “Evliya Çelebi”, 11: 529-533.

³⁴¹ İlgürel, “Evliya Çelebi”, 11: 529-533.

³⁴² Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 646.

³⁴³ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 647.

aşağısındadır), Böğürdelen Sancağı (Yazar Basra'nın Şat nehri kısmında karşı tarafta kurulmuş olan bu kalenin Acemlerin sınırında olduğunu, bundan dolayı son derece muhkem yapıldığını ve cephanesinin bol olduğunu belirtmiştir.) şeklinde sancakların isimlerini vermiştir. Bunun dışında Vehma Kasabası, İmam Muhammed el-Hanefî Kasabası, Mînâ Kasabası, Übülle Kasabası şeklinde kasaba isimlerini yazmıştır. Yazar bu sancak ve kasabaların Şat nehri kıyısı ile Fırat nehrinin kıyılarında ayrıca bir kısmının da buraya bağlanan kanalların (arklar) çevresine kurulduğunu belirtmiştir. Bu yerleşim yerlerinde mescidlerin, hamamların, hanların ve çarşı-pazarların bulunduğunu belirterek imar ve gelişmelerinin iyi olduğunu belirtir.³⁴⁴

Evliya Çelebi Basra kalesini incelemiş ve şehri güvenlik olarak durumunu değerlendirmiştir. Şehrin dört bir tarafında bendler, araklar (kanallar) ve Şattülarab nehri bulunmaktadır. Yazar bir düşman saldırısı olması durumunda bendler ve arkların ovaya boşaltılarak pirinç tarlaların kolayca bataklığa çevrilebileceği bu bataklıkta asker ve atların hatta kendi ifadesiyle fil-i Mahmudî'nin batmaktan kurtulamayacağını söyler. Bundan dolayı şehrin kalesini çok muhkem yapmaya ihtiyaç duyulmadığını şehrin kalesinin yer yer yıkık olduğunu gözlemlemiştir. Seyyah Bağdat tarafından bir düşmanın saldırmasına Kuran Kalesi'nin engel olabileceğini, Aşağı Hürmüz Denizinden gelecek olan düşman gemilerine de Mehennâvî Kalesi ile Gürdelen Kalesinin engel olabilecek bir konumda olduğunu söyler. Ayrıca Basra'nın üç tarafında derin hendekler kazılmıştır. Hendeğin olmadığı kısım Şattülarab yönüdür.³⁴⁵

Evliya Çelebi Basra'nın kapılarının isimlerini de yazmıştır. Müşrak Kapısı (Çocukların, gençlerin eğlendiği ve salıncakların olduğu bir bölge), Varoş Köprüsü Kapısı, Kuma Kapısı, Rabat Kapısı (Bağdat tarafına açılmaktadır), Mehennâvî Kapısı, Hasan-ı Basrî Kapısı (Kible yönündedir)'dir.³⁴⁶ Seyyah Basra'da tek katlı evlerin, iki katlı köşklerin olduğu sayılarının yaklaşık 14.000 olduğunu bildirir. Bunun dışında fakirlerin küçük evleri olduğunu söyler. Evlerin duvarları genellikle kerpiç, alçı ve tuğladan yapıldığını, evlerin damlarının toprak ile örtülü olduğunu belirtir. Fakirlerin evleri ise genelde kamyştan, sazlıklardan ve hurma ahşaplarından yapılmıştır. Paşalara

³⁴⁴ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 648-649.

³⁴⁵ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 649-650.

³⁴⁶ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 650.

ait sarayların, divanhane ve aydınlık hamamlı süslü sarayların olduğunu bunların Müşrak Kapısına yakın olduğunu bildirir.³⁴⁷

Yazar Basra'daki camilerin isimlerini not etmiştir. Bu camilerin mamur ulu camiler olduğunu belirtmiştir. Bu camilerin kubbelerinin kurşun yerine kireçle örtüldüğünü kurşunun aşırı sıcakta erdiğinden dolayı kireç tercih edildiğini belirtir. Özellikle Hz. Ömer Camii önemli tarihi bir cami olduğunu notlarına eklemiştir. Seyyahın not ettiği camiler: Arap Camii, Ayas Paşa Camii, Abdüsselâm Camii, Şeyh Habîbullah Camii, Rüstem Paşa Camii, Hüseyin Paşa Camiidir. (Kara Mustafa Paşa bu camide medfundur) Ayrıca Hüseyin Paşa Camii, Müşrak Camii, Kevâzîler Camii ve Seymer Camiinin çarşı merkezlerinde bulduklarını ve cemaatlerinin kalabalık olduğunu vurgulamıştır. Bunun dışında yazar şehirde çocuk mekteplerinin ve ilim medreselerinin olduğunu haber vermiştir.³⁴⁸

Şehrin çarşı ve pazarlarını anlatan seyyah önemli çarşıların isimlerini eserinde zikretmiştir. Buğday Pazarı, Müşrak Pazarı, Seymer Pazarı, Sayf Pazarı, Haffaflar Pazarı, Pilâv Pazarı, Kumar Pazarı ve Keten Pazarıdır. Bunun dışında 1000 adet bedesten dükkânının olduğunu, Şehrin ortasında bedesten dükkânları gibi örtülü Attarlar Pazarı olduğunu bildirir.³⁴⁹

Yazar şehirdeki hamamların zift ve katranla döşendiklerini söyler. Şehirdeki hamamların isimleri: Sayf Hamamı, Müşrak Hamamı, Kavaflar Hamamı, Beled-i Seyâbin Hamamı, Seymer Hamamı, Ayas Paşa Hamamı ve Çarşı Hamamıdır.³⁵⁰

Yazar şehrin önde gelenlerin isimlerinden de bahsetmiştir. Ve kısaca isimlerini zikretmiştir. Çavuşlar Kethüdası Serhan Bey (Basra hac emirliğini birkaç kez yapmıştır), İnci Bezirgânı Yek-çeşm Hacı Muhammed, Deli Bengî, Muhtesib Ağası Abbas Ağa şehrin önde gelen isimleridir.³⁵¹

Seyyah Basra'da farklı dinlere mensup insanların çokluğundan ve çeşitliliğinden bahsetmiştir. Tabiri caizse her türlü insanın olduğu şeklinde değerlendirmiştir. Hindu, Banyân kavmi ve Muğan kavmi, Putperest, Hristiyan, Yahudi, Fireng, Arap ve

³⁴⁷ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 650.

³⁴⁸ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 651.

³⁴⁹ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 652.

³⁵⁰ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 652.

³⁵¹ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 652.

Acemlerin çok fazla olduğunu yazar.³⁵² Bunlardan bazılarının inançlarındaki gariplikleri anlatan Çelebi ilginç bilgiler vermiştir. Ateşperestlerin ölen yakınlarını Mehennâvî Kalesi'nin yakınlarında yaktıklarını bunun için idareden izin aldıklarını söyler. Gûriler isminde bir kavimden bahseden Çelebi bunların hiçbir zaman Müslümanların yemeklerini yemedikleri gibi kendi yiyeceklerini de asla Müslümanlara vermediklerini yazar. Yine bunlara benzeyen Banyân diye isimlendirilen bir kavminin varlığından haber verir. Basra'da suya tapan bir grup insanın olduğunu bunların Âb-perest kavmi [suya tapanlar] diye isimlendirildiklerini her sabah Şat nehrinin kıyısında suya secde ettiklerini yazar. Hazreti Davud'un milletinden olduklarına inanan insanların olduğunu Muğan kavmi diye isimlendirildiklerini zamanlarını Davud orucu ile geçirdiklerini yazar. Güneşin doğup batmasıyla bir kere secde eden ve güneşe tapan Afitâb-perest diye isimlendirilen bir kavmin olduğunu da yazar. Son olarak ise Gâv-perest taifesi denilen ve sığıra tapan bir topluluktan bahseder. Onların sarı renkli ve iyi beslenmiş bir ineğe taptıklarını bu ineğe on hizmetçinin baktığını hatta hizmetçiler ineğin dışkısını ziyarete gelenlerin yüzlerine sürdüklerini ve bu şekilde çarşı pazarda gezmekten çekinmediklerini yazar.³⁵³

Seyyah şehirde çok sayıda insanın inci işi ile uğraştığını inci delme işinin yaygın olduğunu, bazı yerlerde incilerden küçük yığınların olduğunu söyler. Bunun dışında insanların geçim kaynağı için ticaretle uğraştıklarını Hindistan, Çin gibi ülkelere gittiklerini Hoten miski, ûd, amber gibi birçok çeşit güzel kokular ve ticari ürünler aldıklarını bunları Hüsün çarşısında sattıklarını yazar.³⁵⁴

Bölgenin yöresel zenginliklerini anlatan Evliya Çelebi şehirde helva ustalarının 200 çeşit helva yapabildiklerini ayrıca Basra'da çıkarılan bir tuz çeşidinin birçok hastalığa deva olduğunu ifade etmektedir. Şehirde hurma bahçelerinin çokluğunu ifade eden Çelebi çeşit çeşit bitki türlerinin ve bahçelerin olduğunu bölgede yetişen güllerin çokluğundan özellikle beyaz bir gül çeşidinin kokusunu insanın canına can kattığını kokusunun enfes denilebilecek derecede güzel olduğunu söyler.³⁵⁵

Evliya Çelebi Basra bölgesindeki nehirleri cennet ırmakları şeklinde betimlemiştir. Basra topraklarını sulayan 12.000 kol (ark, kanal) olduğunu haber verir.

³⁵² Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 653.

³⁵³ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 656-657.

³⁵⁴ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 653.

³⁵⁵ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 653.

Bunları yapanların Emevi, Abbasî, yöneticileri yanında İran Kisraları olduğunu söyler. Bunların bir kısmının zamanın geçmesiyle işlevsiz olduğunu ancak 600 kadarının Şat ve Fırat'ın suyunu vilayetin topraklarını aktif bir şekilde suladığını ifade etmektedir. Yazar bölgedeki en büyük nehrin Şattülarap olduğunu buradan aşağı Hürmüz Denizi'nde Okyanusa ulaştır, türlü gemiler ile Habeş'e, Yemen ve Aden'e, Lahsa ve Hindistan'a gidildiğini yazmaktadır. Seyyah Şat nehrinin sularının gel-git durumunun olduğunu sular yükseldiğinde Kurna Kalesine kadar ulaştığını bildirir. Suların çekilmesiyle Hind gemilerinin kumların üzerinde kaldıklarını ve suyun yükselmesini beklediklerini suların tekrar yükselmesiyle yüzebildiklerini söyler.³⁵⁶

Evliya Çelebi Basra'da bulunan önemli kişilerin kabirlerini tek tek eserinde şu şekilde belirtmiştir:

Şeyh Hasan-ı Basrî kabri, Evliya Çelebi Hasan Basrî'nin tüm tarikatların şeyhi, önderi olduğunu belirtir. Ve bundan dolayı kendisine "Kutb-u Tarih" denildiğini aktarır.

Hazret-i Talha kabri, bu zatın sahabenin seçkinlerinden olduğunu ve cennetle müjdelenen on kişiden olduğunu belirtmiştir. Türbesinin halk tarafından çokça ziyaret edildiğini ve meşhur olduğunu söylemektedir.

Hazret-i Âsaf-ı Berhıyâ kabri, yazar bu zatın Hz. Davud peygamberden demircilik sanatını öğrendiğini savaşlarda büyük kahramanlıklar gösterdiği için Davud Peygamberin kendisine kızını ve Van kalesinin yönetimini verdiğini yazar. Rum ve Yunan tarihlerinde bu zata Peygamber denildiğini aktaran Çelebi Hz. Davud'un ölümünden sonra Âsar-ı Berhıyâ'nın Süleyman Peygamberinin yanında vezirlik yaptığını aktarır.

Hazret-i Enes ibn Mâlik kabri, Çelebi bu sahabenin Emevî halifelerinden Velid b. Abdülmelik 91 [710] döneminde 103 yaşında vefat ettiğini, 120 çocuğu olduğunu bunların birkaçının Haccâc tarafından öldürüldüğünü aktarır. Ayrıca bu sahabenin 210 hadis rivayet ettiğini bildirmiştir.³⁵⁷

³⁵⁶ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 655-656.

³⁵⁷ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 657-658.

1.10. Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-büldân'ında Basra

Tam adı Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331) olup Hicri 672 (Kasım 1273) yılında Dımaşk'ta doğmuştur. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yeğeni ve Hama hâkimi Takıyyüddin Ömer'in torunlarındanır. Moğolların istilâsı üzerine ailesi Hama'dan Dımaşk'a kaçmak zorunda kalmıştı. Moğolların Humus yakınlarında yenilerek bölgedeki etkinliklerinin kırılması üzerine şehrin hâkimi olan amcası el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'le beraber Hama'ya dönmüştür. Babası el-Melikü'l-Efdal Ali 683'ten (1284-85) itibaren Hama'nın idaresinde bir takım görevlerde bulunmuştur.³⁵⁸

Ebü'l-Fidâ genç yaşlarından itibaren Haçlılara karşı yapılan seferlere katılmıştır. Bu seferler sonucunda Merkab Kalesi, Trablusşam ve diğer sahil şehirlerin bir kısmı Haçlılardan geri alınmıştır. 691'de (1292) yılında Fırat sahillerinde önemli bir mevki olan Kal'atü'r-Rûm'un fethine katılmış ve bu seferde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Babasının ölümü üzerine onun yerine kendisi görevlendirilmiş ve ordudaki rütbesi yükseltilmiştir. Hama'nın yönetimi, ailesi olan Eyyubilerin elindeyken amcazâdesi ve Hama'nın hâkimi olan Melikü'l-Muzaffer vefat edince şehir yönetimi ailesinin elinden çıkmış ve Hama'ya Emîr Karasungur tayin edilmiştir. Ebü'l-Fidâ Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un güvenini kazanarak Hama'ya nâib olarak tayin edildi. (8 Cemâziyelevvel 710 / 3 Ekim 1310)³⁵⁹

İyi bir eğitim almış olan Ebü'l-Fidâ, aynı zamanda aile bireylerinin idari görevler yapmasından dolayı kendisi de idarecilik tecrübesini kazanmıştır. Memlük Sultanı Muhammed kendisine büyük bir saygı göstermiş ilmine hayran olmuştur. Sultan kendisine el-Melikü'l-Müeyyed lakabı ve sultan unvanını vermiştir. Ebü'l-Fidâ sultan olmasına rağmen halkın içine karışmış onların sorunlarına yardımcı olmuştur. Yaptırdığı bazı medrese ve camiler günümüze kadar ulaşmıştır.³⁶⁰

Coğrafya ilmine büyük bir merakı olan Ebü'l-Fidâ bu alanda *Takvîmü'l-büldân* adlı eseri yazmıştır. Birçok coğrafya eserini inceleyen Ebü'l-Fidâ bunların eksik yönlerini olduğunu ifade ederek söz konusu eseri yazmaya karar vermiştir. Yazar bu eserinde denizler, göller, nehirler, dağlar ve bölgelerin iklimleri hakkında bilgiler

³⁵⁸ Abulkerim Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 320-321.

³⁵⁹ Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", 10: 320-321.

³⁶⁰ Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", 10: 320-321.

vermiştir.³⁶¹ Devlet adamlığının yanında iyi bir ilim adamı olan Ebü'l-Fidâ söz konusu eserinde genel olarak Irak bölgesinin coğrafi bilgisi yanında Irak şehirlerini tanıtırken Basra hakkında da bilgiler vermiştir. Eser bir seyahatname türünden ziyade daha çok coğrafi bir eser türüne benzemektedir.

Ebü'l-Fidâ Irak'ın batısında el-Cezire bölgesinin bulunduğunu, güneyinde çöl, Fars denizi ve Hûzistan sınırı, doğusunda Hulvan'a kadar Cibal bölgesi, kuzeyinde Hulvan'dan itibaren el-Cezire bölgesinin yer aldığını belirtir. Mısır Nil nehrinin iki yakasında yer alması gibi Irak'ın da Dicle nehrinin iki yakasında yer aldığını ifade eder. Yazar daha sonra Irak şehirlerinin tek tek hangi enlem ve boylamlarda olduklarını yazarak kısa bilgiler sunar.³⁶²

Ebü'l-Fidâ Basra'nın Dicle'nin batısında, Übülle'nin doğusunda yer aldığını ve üçüncü iklimde yer aldığını söyler.³⁶³ Yazar eserinin girişinde iklimleri yedi kısma ayırmış ve bu iklimlerin özelliklerini yazmıştır. Buna göre üçüncü iklim bölgesinin başlangıcının en uzun gündüzünün 13,5+1 saat olduğunu başlangıç yerinin 27,5 enlemi olduğunu söyler. Bu iklimin ortasının 30+1/3 enlemi olduğunu buradaki en uzun gündüzün 14 saat olduğunu, iklimin sonunun 30,5+1/8 enleminden biraz az enlemde yer aldığını ve buradaki en uzun gündüzün 14+1/4 saat olduğunu söylemektedir.³⁶⁴ (Enlemler ekvator'dan başlamaktadır en sonuncu iklimin yani yedinci iklimin 53,1/3 enleminde olduğunu belirtmiştir) Basra'nın boylamıyla ilgili İbn Said'e göre 74° 31' boylamda 31° enlemde, Atval'e göre 74° boylamda 30° 8' enlemde ve Kanun'a göre ise 74° boylamda 31° enlemde olduğunu nakleder.³⁶⁵

Basra şehriyle ilgili yukarıdaki enlem, boylam ve iklim bilgilerini aktardıktan sonra şehrin güneyinde ve batısında Senâm dağı'nın bulunduğunu ve şehre uzaklığının yarım konak uzaklığında olduğunu belirtir. Ebü'l-Fidâ Basra ovasında yağmurlu tarım yapılmadığını ifade etmiştir. Kendisinin bu ifadesiyle tarım bölgesindeki toprakların kıraç topraklar olmadığını aksine kanalların ve sulama imkânına sahip olduğunu kastettiğini düşünmekteyiz. Son olarak yazar, Mirbed adında Basra'nın bir

³⁶¹ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyübî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017).

³⁶² Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 244-257.

³⁶³ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 256.

³⁶⁴ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 23.

³⁶⁵ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 256.

mahallesinden bahsetmektedir. Bu mahalleye çeşitli yerlerden Arapların geldiğini burada toplanarak şiirler söylediklerini ve alış-veriş yaptıklarını aktararak, söz konu mahallenin kültürel ve ekonomik zenginliğini dile getirmiştir.³⁶⁶

2. Gayri Müslim Seyyahların Gözüyle Basra

2.1.Yahudi Seyyah Tudelalı Benjamin Eserinde Basra

Yahudi bir seyyah olan Tudelalı Benjamin'in hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Kendisi 1165-1173 yılları arasında seyahatlere çıkmıştır. Özellikle Yahudilerin tarihi açısından önemli bir kaynak konumundadır. Söz konusu eser sadece Yahudilerle sınırlı olmayıp Bizans, İslam ve Türk tarihleri açısından da değerli bir kaynaktır. Benjamin'in eseri İbraniceden birkaç defa batı dillerine çevrilmiştir, daha sonrada Nuh Arslantaş tarafından Türkçeye 'Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri' başlığıyla tercüme edilmiştir. Buradaki diğer seyyah ise yine Yahudi olan Ratisbon'lu Petachia'dır.³⁶⁷

Benjamin yolculuğuna Yahudilerin bir dönem yoğun yaşadığı İspanya'dan başlamıştır. Sırasıyla Roma, Yunanistan, Konstantiniye (İstanbul), Kıbrıs ve Bizans'ın diğer eski şehirlerini gezmiştir. Gezdiği şehirlerin tarihi mekânlarını, ticari ve sosyo-kültürel durumları hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle Roma ve Konstantiniye hakkında daha çok bilgi vermiştir. Irak bölgesini ve Bağdat'ı gezen seyyah Filistin tarihi ve Haçlı seferleri ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.³⁶⁸

Irak bölgesini gezen seyyah özellikle Bağdat şehri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Şehirde yaşayan Yahudilerden bahsetmiş ve onların sayıları hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca halife hakkında bilgiler veren seyyah, halifenin Cuma namazına gidiş-gelişlerinden bahsetmiştir. Seyyahın güzergâhı göz önünde bulundurulursa büyük olasılıkla yolu Basra şehrine düşmüş, şehir hakkında çok kısa bilgiler vermiştir.³⁶⁹

Basra'nın Dicle nehrinin ağız kısmında kurulduğunu ifade eden yazar, şehirde 10.000 kadar Yahudi'nin olduğunu, bunların arasında zengin ve âlim kişilerin

³⁶⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 256-257.

³⁶⁷ Benjamin Tudelalı - Ratisbon Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, 2. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009).

³⁶⁸ Tudelalı - Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyah*, IX.

³⁶⁹ Tudelalı - Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyah*, 16-135.

bulduğunu yazmıştır. Burada ifade edilen Yahudi sayısının yazar tarafınan abartıldığı görülmektedir. Kaynaklara bakıldığında Yahudi nüfusu bu şekilde uçuk bir sayı verilmemiştir. Burada yazarın taraflı bir bakış açısı söz konusudur. Bunun yanında Basra şehrinin iki gün uzaklıkta İran yönünde Ezra'nın türbesinin bulunduğunu ve civarında 1.500 Yahudi'nin yaşadığını ve Müslümanlarında Ezra'ya büyük saygı duyduklarını ve cami inşa ettiklerini belirtmiştir.³⁷⁰

2.2. Zhao Rugua'nın Zhufanzhi'nde Basra

Shan-Ju tarafından Türkçeye çevrilen Zhao Rugua 1170-1231 yılları arasında yaşamıştır. Kendisi devlet kademelerinde çalışmış bir görevlidir. Muhtemelen yazdığı eserdeki bilgilerin büyük bir kısmını Orta Doğudan Çine gelen tüccarlardan almıştır. Seyahatnamesi birçok şehir hakkında bilgi içermektedir. Seyahatnamesinde Mekke, Şam, Musul, Bağdat başta olmak üzere Orta Doğu şehirlerini tek tek başlıklarda yer vererek anlatmıştır.³⁷¹

Yazar Basra'nın ismini *Bisiluo* şeklinde ifade etmiştir. Ve şehir hakkında bilgiler vermiştir. Şehrin önemli bir ticaret canlılığına sahip olduğunu özellikle Uman ve Kiş Adasından birçok tüccarın şehre geldiğini ifade etmiştir. Şehrin yerel ürünlerinden bahseden Zhao Rugua bunların en başında Hurma, deve, koyun ve yün olduğunu belirtmiştir. Basra'nın yemek kültüründe halkın en çok tükettiği gıdaların ekme ve kuzu eti olduğunu söylemiştir.³⁷²

Basra'nın idari yapısından bahseden yazar her ne kadar şehrin kralı şeklinde bir tabir kullanmışsa da burada kastettiği şehrin valisidir. Şehrin yönetim olarak Baida'ya (Bağdat) bağlı olduğunu belirtmiştir. Vali dışarı çıktığında kendisinin ve yanındaki komutanların tüm vücutlarının zırhlarla örttüğünü ve kendilerine bin kadar askerin eşlik ettiğini yazmaktadır.³⁷³

³⁷⁰ Tudelalı - Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyah*, 91-92.

³⁷¹ Shan-Ju Lin, *Zhao Rugua'nın Zhufanzhi Adlı Eserine Göre XII-XIII. Yüzyılda Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia* (Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005).

³⁷² Lin, *Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia*, 101-103.

³⁷³ Lin, *Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia*, 101-103.

Yazar son olarak şehirde kullanılan takvim anlayışından bahsetmiştir. Takvimlerin yaz ve kış başta olmak üzere genel olarak doğru olduğunu ancak söz konusu takvimde yeniay (hilal) ve dolunay mefhumunun olmadığını illeri sürmüştür.³⁷⁴

2.3. Fransız Seyyah ve Tüccar Jean-Baptiste Tavernier'in Eserinde Basra

1605 tarihinde Paris'te doğan Fransız seyyah aynı zamanda dönemin önemli tüccarlarından. Küçük yaşlarından itibaren babasının haritacılık ve harita ticaret işinden etkilenmiş olan seyyah ilk fırsatında Avrupa'yı gezmiştir. Yirmi iki yaşına kadar Fransa, İngiltere, Hollanda, Almanya, İsviçre, Lehistan, Macaristan ve İtalya'yı gezdi. Doğuya ilk gezisini 1631 yılında kara yoluyla İstanbul'a gerçekleştirmiştir. İstanbul'da on ay kadar kaldıktan sonra katıldığı bir kervanla Tokat-Erzurum-Tebriz yoluyla 1632'de İsfahan'a gitmiştir. Burada da iki ay kalan Tavernier daha sonra Bağdat-Halep-İskenderun üzerinden 1633'te Fransa'ya dönmüştür. 1638 yılında doğuya ikinci defa geziye çıkmıştır. Marsilya-İskenderun-Payas yoluyla Halep'e varmıştır. Bu arada IV. Murad'ın ordusunun bir kısmını görmüş ve savaş araçlarının Fırat üzerinden aşağıya indirilişine şahit olmuştur. Aynı yılın Mart ayında Basra'ya varan seyyah Basra'dan da deniz yoluyla Bender Rig'e vardı. Buradan da kara yoluyla İsfahan'a ulaşmıştır. 1641 yılında Hindistan'a gitmiş ve 1643 yılında Paris'e dönüş yapmıştır.³⁷⁵

Eserinde ticaret yollarından bahseden seyyah seyahatlere çıkması salt bir gezip görme isteği olmayıp aynı zamanda ticaret yapmayı ön plandan tutmuştur. Verdiği notlarda ticaret için çıktığı yolculuklarda maiyetinde çalışan kişilerin olduğu hatta bunların arasında bir doktorun olduğunu ve ekonomik durumunun son derece iyi olduğunu da yazmıştır.³⁷⁶

Basra yolculuğunun güzergâhının Fırat ve Dicle de kolaylıkla sağlandığı şeklindeki söylemlerin yanlış olduğunu ve söz konusu deniz yolunun zannedildiği kadar kolay olmadığını hatta bundan dolayı Halep'ten Basra'ya ulaşmak için çölü geçmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Seyyah Bağdat ile Basra arasının Dicle üzerinden kayıklarla deniz yolculuğunun yapımının mümkün olduğunu ancak, nehrin üzerinde

³⁷⁴ Lın, *Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia*, 101-103.

³⁷⁵ Zeki Arıkan, "Tavernier, Jean-Baptiste", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 381-383.

³⁷⁶ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006).

bulunan yerleşim yerlerinde hatta en küçük köye dahi vergi vermek zorunluluğunun bulunduğunu aktarmaktadır. Kara yoluyla ulaşılması Basra'ya ulaşılması durumunda, çölde su birikintilerin olması için yağmurların yağdığı mevsimi beklemek zorunda kaldığını, bunun için Halep'te yedi hafta beklediğini aktarmaktadır.³⁷⁷

Tavernier Basra'da karşılaştığı bir tedavi yönteminden bahsetmiştir. Buna göre vücudu su toplayan kişiler, üç hafta boyunca her gün düzenli olarak deve sütü içer ve büyük oranda bu hastalıktan kurtulmuşlardır. Bu yöntemin, Hürmüz ve Körfezin diğer bölgelerinde de yaygın olduğunu söylemiştir.³⁷⁸

Yazar Basra'da bulunduğu süre içerisinde iki defa yığınla çekirge sürüsünün rüzgâr tarafından uçurulduğunu, havada koyu bulut gibi görüldüğünü aktarır. Eğer rüzgârların bu çekirge sürülerini çöle sürükleyip yok etmeleri söz konusu olmasaydı bu çekirgelerin tarım ürünlerinin hepsini yok edebileceğini söylemiştir.³⁷⁹ Yazar Basra'da halkın ekmek ve pirinç yemediğini çoğunlukla rüzgârda kurutularak tuzlanmış balık ve hurmanın yenildiğini aktarmıştır.³⁸⁰

Seyyah, Basra yakınlarında harap halde bulunan savaş toplarını gördüğünü ve bunların hikâyesini şu şekilde açıklamıştır. İran Şahı Büyük Abbas Hürmüz'ü aldıktan sonra güçlü bir orduyu Şiraz valisi İmam Kuli Han komutanlığında, Basra üzerine göndermiştir. Basra emiri bu ordu karşısına çıkabilecek güçte değilmiş. Emir, çöldeki bedevilerle anlaşarak suyu tutan bentleri yıktırıştır. Bentlerin yıkılmasıyla 14 mil çapında bölge sular altında kalmıştır. İran ordusu suların ortasında kalınca aynı zamanda Şah Abbas'ın ölüm haberi de gelince, yanlarında getirdikleri topları dahi götürmeye fırsat bulamadan kuşatmayı çok hızlı bir şekilde kaldırmak zorunda kalmıştır. Ancak bu su baskınından sonra sudaki tuz etrafa yayıldığı için su baskını gören topraklarda uzun süre ziraat yapılamamıştır. Daha sonra ziraat yapılmışsa da verimin düşük olduğunu aktarmıştır.³⁸¹

Büyük bir tüccar olan Tavernier, Basra'da düzenin mükemmel ve özgürlükçü bir ortamın olduğunu, gece yarısı bile rahatça şehirde güven içerisinde gezinebileceğini

³⁷⁷ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 173-177.

³⁷⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 152.

³⁷⁹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 190.

³⁸⁰ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 246.

³⁸¹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 247.

yazmaktadır. Bu huzurun oluşunu ise, çok başarılı bir yöneticisi olan şehrin Eminin yönetim becerisine bağlamaktadır.³⁸²

Yazar Basra emirinin tüm milletlerle iyi ilişkiler kurması sonucunda şehrin uluslararası ticaret merkezlerinden biri haline geldiğini söyler. Birçok farklı milletten insanlar ticaret için Basra'ya gelmekteydi. Hollandalılar genellikle Basra'dan baharat çeşitleri almaktaydılar. Hintliler şehre bez, çivit ve başka türlü mallar getirmekteydiler. Hindistan'dan Basra'ya gelen malları genellikle İstanbul, İzmir, Halep, Şam, Kahire ve Türkiye'nin diğer şehirlerinden gelen tüccarlar tarafında satın alınmaktaydı. Tüccarlar şehirde satın aldıkları develere aldıkları malları yükleyerek kara yoluyla dönerlerdi.³⁸³

Yazar Diyarbakır, Musul, Bağdat, Mezopotamya ve Asur ülkesinden tüccarların Dicle üzerinden Basra'ya geldiklerini aktarmıştır. Ancak bu yolculukların çok zahmetli olduğunu teknelerin günde sadece iki buçuk mil gidebildiklerini rüzgâr tersten estiği zaman yolculuğun durma noktasına geldiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı bu yolculukların bazen haftalar hatta aylar sürdüğünü belirtmiştir.³⁸⁴

Basra'da gümrük vergisinin yüzde beş olduğunu söyleyen Tavernier, gümrük memuru ile iyi ilişkiler kurulursa vergi yüzde dört alınabileceğini söyler. Şehrin gelirleri at, para, deve ve hurma ticareti ile olduğunu ifade eder. Özellikle hurmadan büyük gelir elde edildiğini, Şatülarap'tan denize kadar otuz mil genişliğinde hurma ağaçlarıyla dolu olduğunu yazan yazar, hurma yetiştiriciliği hakkında teknik bilgiler de vermiştir. Buna göre hurmaların dişi ve erkek türlerinin olduklarını bunların yan yana ekilmesi durumunda daha çok verim alındığını not eder. Hurma ekilecek yere derin bir çukurun kazıldığını ve iki yüz kadar hurma çekirdeğinin piramit şeklinde yerleştirildiğini en üste de bir hurma çekirdeği yerleştirildiğini ve ardından toprakla örtüldüğünü yazar. Hurmadan sonra bölgenin atlarının meşhur olduğunu buradaki atların otuz saat boyunca bir şey yemeden içmeden yürüyebildiğini söyler.³⁸⁵

Yazar Basra'da Osmanlılardaki yönetim anlayışına benzer şekilde şehri yöneten emir dışında adalet işlerine bakan bir kadının da görev yaptığını yazar. Ülkede üç sınıf Hristiyan olduğunu bunlar: Yakubiler, Nesturiler ve Aziz Yahya Hristiyanlarıdır. Bu

³⁸² Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 247.

³⁸³ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 247.

³⁸⁴ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 247-248.

³⁸⁵ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 248.

Hristiyan grupları dışında İtalyan çıplak ayaklı Monte-Carmino tarikatının bir kilisesi ve Augustinuscu bir Portekiz kilisesinin olduğunu söyler. Ancak Portekizliler ticareti kesince sözü edilen kiliseleri boş ve terk edilmiş olarak kalmıştır.³⁸⁶

³⁸⁶ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 248-249.

SONUÇ

Hz. Ömer döneminde Utbe b. Gazvân'ın eliyle kurulan Basra, büyük bir medeniyete ev sahipliği yapmış önemli bir şehirdir. Şehir ilk kurulduğunda geçici bir askeri üs niyetiyle kurulmuştur. Ancak zamanla sivil yerleşime açılan şehir, hızla gelişerek Irak'ın en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Basra'nın bu hızlı gelişiminde birçok etken vardır. Bu etkenlerden en büyüğü hiç kuşkusuz şehrin körfeze yakın olması ve ticaret yolları üzerinde bir konumda yer almasıdır. Bunun yanında ilk dönemden itibaren gerek halifeler döneminde gerekse Emeviler döneminde şehir devlet yöneticileri tarafından idari olarak eyalet baş şehri haline getirilmiş olup, şehrin valisi aynı zamanda Fars, Horasan ve Sicistan gibi bölgelerden de sorumlu olmuştur. Tüm bunların dışında son olarak Basra şehrinin gelişiminde Utbe b. Gazvân'ın da isabetli bir şekilde tespit ettiği gibi verimli topraklara sahip olması ve bunun sonucunda çok verimli bir şekilde hurma yetiştiriciliğinin yapılması şehrin gelişmesinde etkili olmuştur.

Irak'ın en önemli şehirlerinden biri olan Basra'nın gelişimi hakkında ifade ettiğimiz olumlu bilgilerin aksine durumlar da yaşanmıştır. Şehir tarihi boyunca sık sık isyanlarla iç savaşlarla anılmıştır. Hatta şehrin harap olmasıyla “ba‘de harâbi'l-Basra” (Basra'nın harap olmasından sonra) sözü darbimesel olarak akıllarda kaldı Bunların ilki halifeler döneminde yaşanan Cemel savaşıdır. Emeviler döneminde ise şehirde ve bölgede birçok Harici isyanlarının çıkmasından dolayı dönemin yöneticileri Basra ve Irak bölgesine Ziyad ve Haccâc gibi sert uygulamalarıyla meşhur valileri görevlendirerek halkı sindirmeyi hedeflemişlerdir.

Şehir Abbasiler döneminde yaşanan ilmi ve kültürel zirveden payını almıştır. Bu süreçte ve daha öncesinde Basra'da birçok ünlü âlim yanında Basriyyûn denilen meşhur dilciler ile birçok ilmi ekol bu havzada doğmuştur. Ancak diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de şehir isyanlardan kaçamamıştır. Zutların isyanı ile büyük zarar gören şehir, en büyük yıkımı Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed'in başlattığı ve Zencî isyanı diye bilinen isyan ile yaşamıştır. Basra bu süreçte büyük zararlar görmüştür. Bu dönemde halk bu isyanı yaşamakla kalmamış devamında Karmatîlerin talanlarından da kurtulamamıştır. Abbasilerin zayıflamasıyla Basra birçok farklı hanedanın

hâkimiyetinde el değiştirmiştir. Tuğrul Beyin Bağdat'a girmesiyle bölge Bveyhilerin etkisinden kurtulmuştur.

Doğu seferlerine yönelen Osmanlı devleti, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra söz konusu bölgelerin güvenliğini sağlamlaştırmak için, Kanuni devrinde Irak topraklarının fethine başlamıştır. Osmanlıların Basra bölgesini özellikle ele geçirmek istemelerinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunların başında Basra'nın önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, körfezde Portekizlilerin etkinliklerini artırmaları ve İraniilerin bölgedeki baskınlarının önüne geçmek istemeleridir. Aynı zamanda Basra hac yollarının geçiş güzergâhında bulunması sebebiyle devlet, hac yolunun emniyetini sağlamayı hedeflemiştir. Basra, Osmanlıların hâkimiyetine girdikten sonra belli dönemlerde Bağdat'a bağlı olarak yönetilmiş, bunun yanında ocaklık ve mülkiyet gibi farklı idari konumlarda planlanmıştır. Ancak Basra'nın merkeze çok uzak olması, devletin buradaki kontrolünü zorlaştırmıştır. Çevrede başına buyruk hareket eden bedevi kabileleri sık sık bölgede isyan etmişlerdir. Bunların sonucu olsa gerek, Osmanlı devleti şehrın valilerinde sık sık değişikliğe gitmiştir.

20. ve 21. Yüzyıllarda artan enerji ihtiyaçlarını karşılamak isteyen emperyalist devletler bu amaçlarını gerçekleştirmek için petrol yataklarının bulunduğu Basra'yı içine alacak şekilde Irak'ı işgal etmekten çekinmemişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri bölgeye demokrasi getireceğini iddia ederek yapmış olduğu askeri hareketlere kılıf aramıştır.

Basra'nın siyasi tarihi yanında bu şehri gezen seyyahların notları da oldukça önemlidir. Seyyahlar doğrudan topluma dokundukları için verdikleri bilgilerle toplumun sosyo-kültürel yapısını tanımamızı sağlamışlardır. Birçok seyyah Basra hakkında önemli bilgiler vermiştir. Verdikleri bu bilgiler; coğrafi bilgiler, ünlü kişilerin kabirlerinin yerleri, nüfusu, önemli valileri, şehirdeki kanallar, hurma yetiştiriciliği, Basra'ya ulaşılan yol güzergâhları, kasaba ve köylerinin isimleri, kabileleri, arşı-pazarları, önemli camileri, ticaret ürünleri, hamamları gibi birbirinden farklı bilgilerdir. Siyasi tarih yazıcılığı ile seyahatname notları arasındaki yapısal farklılıklar;

- Siyasi tarih yazıcılığında konular genellikle siyasi, iktisadi, askeri, devletlerarası, milletler arası düzeyde ya da güçlü yetkili kişilerin önemli eylemlerini ele almaktayken, seyahatnamelerde konular seyyahın

gördükleri çerçevede bireysel gözlemleri olup, insanların yaşam biçimleri, gelenekleri, görenekleri, geçim kaynakları ve coğrafi bilgiler şeklinde olmaktadır.

- Siyasi tarih yazıcılığında konular genellikle sadece tarih bilimince işlenmekteyken, seyahatnameler ise insana ve topluma dokunmasından dolayı konusu insan ve toplum olan tüm bilimlerin ilgi alanına girmektedir.
- Siyasi tarih anlatımında konuların ele alınış tarzı birbirine benzemekte olup belli bir usulde işlenmekteyken, seyahatnamelerde ise gezen kişinin meslek grubuna, kişiliğine, gözlem yeteneğine, ilgisine ve gezi amacına göre farklılık göstermektedir.
- Siyasi tarih geneli işlerken önemli konuları ele almakta ve uzun asırları ana hatlarıyla incelemektedirken Seyahatnamelerde ise gezen kişinin kendi ömründe gerçekleştirmiş olduğu en fazla 20-30 yıllık bir süreç işlenmektedir. İşlenen süreç siyasi tarihin aksine detaylı olup betimleme ve gözlemlere dayanan ayrıntılı bilgilerdir.
- Siyasi tarihte anlatım nesnel olup olayların tarafsız ele alınması amaçlanmaktadır. Oysa seyahatnamelerde konular birinci tekil şahıs üslubuyla seyyahlar tarafından yeri geldiğinde abartılmaktadır. Aynı zamanda seyyahlar ön yargılarının etkisinde kaldıklarını görmekteyiz. Bunun dışında seyyahlar bir şehirde gördükleri olumsuz bir olayı tüm şehre mal ederek genelleme yapmaktan geri kalmadıklarını görmekteyiz. Seyyahların yazdıkları eserlerden bazılarının dil açısından çokta edebî bir dil olmamasının nedeni yazılan eserlerin sahiplerinin yazar kökenli olmayıp tüccar, hacı gibi farklı konumda kişiler olmasıdır.
- Siyasi tarihte kullanılan ifadeler genellikle yendi, yıktı, isyan etti, fethetti, kazandı, vb. şeklinde basit gibi görünen ifadelerin iç yüzü seyahatnamelerde daha iyi kavranmaktadır. Örneğin siyasi tarihte bir şehir hakkında ekonomik sıkıntılar yüzeysel cümlelerle ifade edilirken seyahatnamelerde işin iç yüzü daha iyi anlatılabilmekte ve okuyucunun gözünde canlandırılması sağlanmaktadır.

- Seyyahların yazdığı notlar her zaman gördükleri gerçek bilgilere dayanmamaktadır. Bazen duydukları efsane bilgileri ya da anlattıklarının ilgi çekici olmasını sağlamak için gerçek dışı bilgileri yazmaktan geri durmamışlardır. Buna karşı siyasi tarih araştırmalarında dil resmi olup bu durum söz konusu değildir.
- Seyahatnameler siyasi tarih çalışmalarına oranla bir yörenin eğitim, kültür ve medeniyet gelişimi hakkında daha çok ipuçları sunmaktadır. Örneğin seyyahlar gözlerine çarpan mimari eserleri dikkatle inceleyerek detaylı olarak anlatmışlardır.

Seyahatnameler, resmi tarihin dip kısmını oluşturmaktadır. Onlar tarihi olayların kendi dönemlerindeki şartlarının anlaşılmasını sağlamaktadırlar. Karşılaştırmasını yaptığımız Siyasi tarih yazıcılığı ile seyahatname türü bir madalyonun iki farklı yüzü gibidir. Biri tepeden olaya nesnel bir bakışla olayı genellerken diğeri (seyahatname türü) tam tersine detaylı gözlemler sunmaktadır. Ancak seyyahların verdikleri bilgilerin her durumda gerçek objektif bilgiler olduğunu söyleyemeyiz. Yeri geldiğinde seyyahlar gereksiz ve gerçek dışı efsane bilgileri de vermişlerdir.

Verdiğimiz bilgiler ışığında siyasi tarih nesnel, objektif, ana hatlarıyla olayları sunuş tarzıyla bir şehir hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Seyahatnameler; tarihteki bir döneminin kendi şartlarında ki durumunun tespit edilmesine ve toplumların adetleri, gelenekleri, kültürleri, giyim-kuşamları, yaşam biçimleri gibi birçok konuda dip bilgiler sunmaktadır. Her iki türdeki bilgiler bir şehri farklı kulvarlarda ele alarak birbirlerinin eksikliklerini tamamladıklarını ve iki türün bilgileri sonucunda bir şehir hakkında okuyucuya daha olgunlaşmış bilgiler ve fikirler vereceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. “Utbe b. Gazvân”. *DİA*. 42: 235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ahmed, Lebid İbrahim. “Basra Körfezinde Eski Ticari Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri”. *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*. Trc. Abdulhalik Bakır. 1: 433-465. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004.
- Ahmed, Lebid İbrahim. “İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihîsel Kaynakları”. *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*. Trc. Abdülhâlık Bakır. 468-521. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Akın, Ahmet. “Tarihi Süreç İçinde Cami Ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016): 179-211.
- Aktaş, Ömer. “Hz. Ömer’in Basra Valisi Muğire B. Şu’be’yi Görevden Almasıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”. *Universal Journal of Theology* 3/1 (30 Mart 2018): 39-52.
- Algül, Hüseyin. “Ezd (Benî Ezd)”. *DİA*. 12: 46-47. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Allahverdi, Reyhan Şahin. “Basra’daki Sahabe Türbe ve Mescitleri ile Vakıflarının Osmanlı Dönemindeki Durumu”. *Vakıflar Dergisi*. 52 (31 Aralık 2019): 139-155. <https://doi.org/10.16971/vakiflar.547239>.
- Altunkaya, Mustafa. *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*. 2. Bs. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017.
- Altunkaya, Mustafa. “Zühd/Sûf Hareketinden İslam’ın Ana Akım 3T Eğilimlerine Zühd Çağının (M. 610-710) Teo-Stratejisi”. *Academic Knowledge* 1/1 (30 Aralık 2018): 19-35.
- Ansarı, A. S. Bazmee. “Zutlar”. *DİA*. 44: 514-515. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbasiler Dönemi)*. 2. Bs. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Emeviler Dönemi)*. 3. Bs. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Apak, Adem. “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000).
- Arı, Mehmet Salih. “Üsâme b. Zeyd”. *DİA*. 42: 361-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Arıkan, Zeki. “TAVERNIER, Jean-Baptiste”. *DİA*. 40: 181-183. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Aslan, Muhammed. “Tabakat Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (15 Aralık 2017): 269-290.

- Atçeken, Yrd Doç Dr İsmail Hakkı. “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ekim 1999).
- Avcu, Ali. *Karmatî’lerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2009.
- Ayar, Ali Rıza. *Abdullah Bin Zübeyr ve Halifeliği*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Aycan, İrfan. “Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah B. Zübeyr (622-692)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (01 Nisan 2000): 99-115. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000510.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”. *DİA*. 14: 427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Aycan, İrfan. “Mu’sab b. Zübeyr”. *DİA*. 31: 227. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Aycan, İrfan. “Temîm”. *DİA*. 40: 418-419. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Aycan, İrfan. “Ziyâd b. Ebîh”. *DİA*. 44: 480-482. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydinli, Osman. “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî’nin Rolü”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Haziran 2003): 1-26.
- Aykut, A. Said. “İbn Bâttuta”. *DİA*. 19: 361-368. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Azami, Ali Zarif. *Muhtasarü Târîhi’l-Basra*. Kahire: Mektebetü’ssekâfeti’d-dîniyye, 2001.
- Azimli, Mehmet. “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şii Bir Hanedan: Büveyhîler”. *Dicle Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005).
- Bakır, Abdülhâlık. “Basra”. *DİA*. 5: 108-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Bakır, Abdulhalik. “Kûtü’l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 1/1 (10 Ocak 2018): 13-28.
- Baltacı, Cahid. “Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı-Portekiz Mücadelesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5-6 (14 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.06916>.
- Barthold, Wilhelm. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Trc. Fuat Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Baydar, Musa. *Abbasiler Tarihinde(H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*. Dokuz Eylül Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Belâzürî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu’l-Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892)taber. *Futûhu'l-Buldân*. Ed. Abdullah Enis et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ. Beyrut, 1407.
- Bilge, Mustafa L. "Hürmüz". *DİA*. 18: 497-498. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Bilge, Mustafa L. "Kûtül'amâre". *DİA*. 26: 502-503. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bilge, Mustafa L. "ŞATTÜLARAP". *DİA*. 38: 381-382. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Bozatatay, Şeniz ANBARLI - Demir, Konur Alp. "Osmanlı Adli Ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme - The Qadi In Ottoman Justice And Anministrative System: An Evaluation Of Instutional". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/10 (05 Ağustos 2014): 71-89. <https://doi.org/10.20875/sb.73743>.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. "YE'CÜC - ME'CÜC VE TÜRKLER". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (01 Nisan 1972): 97-125. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000334.
- Ceyhan, Semih. "Zühd". *DİA*. 44: 530-533. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çağrııcı, Mustafa. "Seyahat". *DİA*. 37: 7-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile'nin Klasik İslam Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (24 Ocak 2009): 0-24. <https://doi.org/10.18317/kader.92827>.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2017.
- Çelik, Sebahattin. "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac B. Yusuf Es-Sakafi'nin Fonksiyoner Rolü". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2003): 19-35.
- Çelik, Yılmaz. "Cerrâh B. Abdullah El-Hakemî". *İSTEM*. 21 (01 Aralık 2013): 229-264.
- Çil, Halit. "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)". *Dini Araştırmalar* 12/35 (01 Haziran 2009): 87-106.
- Daş, Abdurrahman. *Osmanlılarda Münşeât Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeâtı*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.
- Daş, Abdurrahman. "ŞEYHULİSLAM ESAD EFENDİ'NİN İRAN (ERDEBİL) SEFERİ İÇİN KIRIM HANINA YAZDIĞI FETVA İÇERİKLİ MEKTUBUN SİYASÎ TARİH BAKIMINDAN TAHLİLİ". *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Merkezi Dergisi* 2/9 (2011): 54-63.

- Daş, Abdurrahman. “Türk-İslam Tarihinde Kûtül’Amâre Savaşının Düşündürdükleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/22 (2017): 57-75.
- Delice, Ali. “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (15 Aralık 1999): 299-320.
- Demirci, Abdurrahman. “HZ. ÖMER’İN ŞEHADETİ”. *İslami İlimler Dergisi* 9/2 (01 Aralık 2014): 7-35.
- Demirci, Mustafa. “İslam Bilim Tarihinde Öncü Bir Araştırma Merkezi Olarak Beytü’l-Hikme”. *İzlenim*. 39 (1996): 11-14.
- Demirci, Mustafa. “Mu’tezile’nin İslam Medeniyetine Katkıları -Cedel-Tercüme ve Tabii Bilimlerdeki Rolü-”. *Marife*. 3 (K 2003): 109-130.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke*. 2. Bs. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Demirci, Mustafa. “Zenc”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirtaş, Funda. “1701 BASRA SEFERİ Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat”. *İSTEM*. 21 (01 Aralık 2013): 81-102.
- Doğan, Kadir Caner. “Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/4 (30 Nisan 2019): 34-40.
- Durguti, Abdylkader. “Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (15 Aralık 2016): 149-176.
- Dûrî, Abdülazîz ed-. “Bağdat”. *DİA*. 4: 425-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229). *Mu‘cemu’l-Buldân*. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.
- Ebü’l-Fidâ, el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Takvîmü’l-büldân*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Efendioğlu, Mehmet. “Osman b. Huneyf”. *DİA*. 33: 469-470. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Ekinci, Abdullah. “İslam Bir Sosyo-Kültürel Merkez: Mirbad”. Ed. Muhammet Ali Orak. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2013.
- Emecen, Feridun. “İrakeyn Seferi”. *DİA*. 19: 516-517. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Eraslan, Fatma. *Tuğrul Bey Dönemi Selçulu-Abbâsî İlişkileri*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Eray, Alaca. “Ortaöğretim Tarih Ders Kitaplarında Unutulmuş Bir Zafer: 100. Yılında Kûtü’l-Amare”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/19 (t.y.): 49-62.
- Erbay, Enes Ensar. *Kerbela Vakasından Sonra Hz. Ali Evlâdının Emevi Halifeleriyle İlişkileri (680-720)*. Sakarya Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Erdoğan, Eralp. “Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü İle Irak-I Arab”. *Humanitas* 5/10 (2017): 449-465.
- Erkmen, Osman. *Büyük Veli Hasan-ı Basri Hazretleri ve Hikmetli Sözleri*. Ankara: Sincan Matbaası, 1978.
- Eroğlu, Cengiz - Babuçoğlu, Murat - Özdil, Orhan, ed. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü, 2005.
- Eroğlu, Muhammed - Çakan, İsmail. “Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib”. *DİA*. 1: 76-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ertuğrul, Ali - Özkaya, Süleyman - Koçyiğit, Tahsin - Şeker, M., ed. *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*. Trc. Yusuf Ziya Yörükân. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Ertuğrul, Alidost. “Hamam Yapıları ve Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 13 (01 Mayıs 2009): 241-266.
- Ess, Josef VAN - Kasar, Veysel. “MU’TEZİLE: İSLÂMİN AKILCI YORUMU-I”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (01 Aralık 2008): 291-299.
- Evliya Çelebi (ö. 1095/1684). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyehatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*. Ed. Ali Kahraman - Yücel Dağlı. Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Âmir”. *DİA*. 1: 84-85. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Fayda, Mustafa. “Abdülkays (Benî Abdülkays)”. *DİA*. 1: 248-249. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. “Belâzürî”. *DİA*. 5: 392-393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Fedorovic Minorsky, Vladimir, ed. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. Trc. Murat Ağarı - Abdullah Duman. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Feridun, Emecen - Şahin, İlhan. “Amasya Antlaşması”. *DİA*. 3: 4-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fırlı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *DİA*. 175-178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Geylani, Mahfuz. “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (23 Ocak 2020): 204-235.
- Gök, Bilal. *Abbâsîlerin el-Cezîre ve Musul Valisi İshak b. Kündâcık el- Hazerî*. Kayseri: Tiydem Yayınları, 2016.
- Göker, Lütfi. “Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozium-”. *Bilimin Gelişiminde Buhara, Semerkant ve Basra'nın Önemi 8.Yüzyıl-16. Yüzyıl*. Ed. Ahmet Hulûsi Köker. 19-38. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No:22, 1987.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Türkçe’de Gezi Kitapları”. *Türk Dili Dergisi*. 22, 27/258 (1973): 458-467.

- Güllü, Hüseyin Avni. *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Basra (Osmanlı Dönemi)". *DİA*. 5: 112-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Hayyât, Halife b. *Tarih*. Ed. Ziyâ el-Ömerî Ekrem. Riyad: Daru't-Taybe, 1985.
- Hayyât, Halife b. *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*. Trc. Abdülhâlık Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *DİA*. 24: 510-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69). *İbn Bâttuta Seyahatnamesi*. Trc. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö?). *Sûretü'l-Arz/10.Asırda İslâm Coğrafyası*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö. 300/912-13). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik/Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Trc. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Thk. Ali Şiri. Beyrut, 1988.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845). *Kitabu't-Tabakâtü'l-Kübra*. 9 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn-i Haldûn. *Mukaddime*. Trc. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İbnü'l-Esîr, Ebû Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1223). *el-Kâmil fi't-Târih*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.
- İlgürel, Mücteba. "Eviya Çelebi". *DİA*. 11: 529-533. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- İnalcık, Halil. "Eyalet". *DİA*. 11: 548-550. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Trc. Ruşen Sezer. 8. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- İrfan, Aycan. "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999): 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000815.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (ö. 340/951-52). *Mesâlikü'l-Memâmalik/Ülkelerin Yolları*. Trc. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2019.
- Karabulut, Serdar. "İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018): 147-165.

- Kazancı, Ahmet Lütü. "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (01 Ocak 1992): 117-127.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *DİA*. 5: 117-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kılıç, Remzi. *Kanuni Devri Osmalı-İran Münasebetleri (1520-1566)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Kılıç, Remzi. "Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nin İran-Safevî Siyaseti". Erişim: 06 Şubat 2020. <http://remzikilic.com/kanuni-sultan-suleyman-devri-osmanli-devletinin-iran-safevi-siyaseti.html>.
- Kubat, Mehmet. "Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/1 (01 Şubat 2006): 115-151.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2014.
- Kurnaz, Yasin. "Muhtâr es-Sekafî Hareketine Destek Veren Unsurlar". *Mütefekkir* 6/12 (31 Aralık 2019): 471-488. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659193>.
- Kurşun, Zekeriya. "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 12 (25 Aralık 2018): 1-27. <https://doi.org/10.16947/fsmia.502145>.
- Kurtuluş, Rıza. "Hüdûdü'l-Âlem". *DİA*. 18: 304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002): 168-210.
- Külbilge), Rudi Matthee (ÇEV / TRANS İLKER. "1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (08 Temmuz 2018): 155-193. <https://doi.org/10.30517/cihannuma.441644>.
- Küpeli, Özer. "Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)". *History Studies*. Ortadoğu Özel Sayısı (Ekim 2010): 227-244.
- LIN, Shan-Ju. *Zhao Rugua'nın Zhufanzhi Adlı Eserine Göre XII-XIII. Yüzyılda Orta Doğu Kentleri ve Ticari Emtia*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Mahmat, Emine Cankat. *Hız. Aişe'nin Siyasi Olaylardaki Rolü*. Fırat Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Mavil, Hikmet Yağlı. "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012): 69-91.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *DİA*. 6: 496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Takâsîm/İslam Coğrafyası*. Trc. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

- Naci, Ali. "Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti". *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*. Trc. Abdülhâlık Bakır. 1: 493-521. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004.
- Nâdiye, Ali Nûrî. "Neş'etü Medîneti'l-Basra ve Tatavvuruhâ el-Umrânî fî Karnî'l-Evveli'l-Hicrî". *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*. 14 (2012).
- Necdî, Abdullah b. İsa b. İsmail en-. *Târîhu medîneti'l-Basra*. Ed. Fâhir Cebr. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2010.
- Okuducu, İdris. "Petrolün, acıların ve savaşların şehri: Basra". Erişim: 20 Ağustos 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/petrolun-acilarin-ve-savaslarin-sehri-basra/1210074>.
- Orhonlu, Cengiz - Işıksal, Turgud. "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat". *Tarih Dergisi* 13/17-18 (08 Haziran 2011): 77-102.
- Orhunlu, Cengiz. "Hint Kaptanlığı Ve Pîrî Reis". *Belleten* 34/134 (1970): 235-254.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. 9. Bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Önalp, Ertuğrul. "Pîrî Reis'in Hürmüz Seferi ve İdamı Hakkındaki Türk ve Portekiz Tarihçilerinin Düşünceleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/47 (01 Mayıs 2010): 1-21.
- Önkal, Ahmet. "Bekir b. Vâil". *DİA*. 5: 362-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Öz, Mustafa. "İbrahim b. Abdullah". *DİA*. 21: 283-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Özarslan, Selim. "MU'TEZİLE: BASRA VE BAĞDAT MU'TEZİLÎLERİ VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2003): 161-182.
- Özaydın, Abulkerim. "Berîdiler". *DİA*. 5: 501-502. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abulkerim. "Bişr b. Mervân". *DİA*. 6: 222-223. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abulkerim. "Büsr b. Ebû Ertât". *DİA*. 6: 494. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abulkerim. "Ebü'l-Fidâ". *DİA*. 10: 320-321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abulkerim. "Mezyediler". *DİA*. 29: 550-551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Özbaran, Salih. "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 25 (1971).

- Öztürk, Mustafa. “Zülkarneyn Kıssası”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTÜİFD)* 1/2 (10 Aralık 2014): 7-31.
- Pellat, Ch. - Longrigg, S.H. “Basra”. *Historic Cities of the Islamic World*. Ed. Clifford Edmund Bosworth. 49. Leiden: E.J. Brill, 2007.
- Piyadeoğlu, Cihan. “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 0/8 (19 Haziran 2018): 124-135.
- Sabuncu, Ömer. “Hz. Âişe’nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017): 2103-2105.
- Sağirli, Abdurrahman. “Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü’larab’ın Fethi-Ulyanoğlu Seferi-1565-1571”. *Tarih Dergisi*. 41 (04 Haziran 2012): 43-94.
- Sakin, Serdar. “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”. *Gazi Akademik Bakış* 4/7 (01 Ağustos 2010): 133-152.
- Sayyid Maqbul, Ahmad. “İbn Hurdâzbih”. *DİA*. 20: 78-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Serjeant, R.B. *İslâm Şehri*. Trc. Elif Topçugil. 2. Bs. İz Yayıncılık, 1997.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *İslam Şehirleri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Spuler, Bertold. *Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Trc. Cemal Köprülü. 3. Bs. Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Suraiya, Faroqhi. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* Trc. Zeynep Altok. 2. Bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Süt, Abdunnasır. *Basra ve Mu’tezile İlk Üç Asır*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Şen, Mehmet Emin. *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Selçuk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2008.
- Şenel, Şennur. “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”. *Gazi Akademik Bakış* 9/18 (15 Aralık 2016): 187-207. <https://doi.org/10.19060/gav.320756>.
- Şeşen, Ramazan. “İbn Havkal”. *DİA*. 45: 34-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.
- Şevki, Ebû Halîl. *İslâm ve Dünya Medeniyetleri Tarihî*. Trc. Atik Aydın - Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: Bilge Adam, 2005.
- Şik, İsmail. “Eş’ari’nin Mutezile’den İ’tizali’nin Nedenleri Üzerine Bir Deneme”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 4/1 (01 Mart 2004): 283.
- Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir (ö 310/923). *Tarihu’t-Taberi Tarihu’r-Rusul ve’l-Mülûk*. Thk. Ebu’l-Fadl İbrahim Muhammed. 11 Cilt. Kahire: Daru’l-Maarif bi Mısır, t.y.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerir. *Tarih-i Taberî*. Trc. M. Faruk Gürtunca. 6 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.
- Tala, Murat. "Arap Dil Bilimlerinin Şark'tan Mısır, Kayravân ve Endülüs'e İntikali: Hicrî Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Asırlar". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (15 Mart 2020): 239-276.
- Tanci, Muhammed B. Tavit. "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011): 439-483.
- Tavernier, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Trc. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Tolmacheva, Marina. "İstahrî". *DİA*. 23: 203-205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Tolmacheva, Marina. "Makdisî, Muhammed b. Ahmed". *DİA*. 27: 431-432. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Fakih". *DİA*. 21: 38-39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Tudelalı, Benjamin - Petachia, Ratisbon. *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*. Trc. Nuh Arslantaş. 2. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. 2. Bs. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî". 16: 290-293. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. 10. Bs, 9 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ünal, Gülistan. "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?" *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Kasım 2018): 405-416.
- Woods, John E. *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*. Trc. Sibel Özbudun. 1. Bs. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Yağan, Halit. *Basra Dil Mektebi ve Başlıca Temsilcileri*. Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.
- Yaprakdal, Erol. *Cemel Vak'ası (36/656)*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "EŞ'ARİYYE". *DİA*. 11: 447-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Hüseyin. "Seyahatname". *DİA*. 37: 9-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

- Yıldırım, Muhammet. *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi Ve Habeşistan Politikaları*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbas b. Amr el-Ganevî". *DİA*. 1: 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *DİA*. 1: 49-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ali b. Muhammed ez-Zencî". *DİA*. 2: 413-414. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed". *DİA*. 21: 32-33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Yıldız Taşova, Rabia. *Hız. Ömer'in Farklı İcraatları*. Hitit Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz Gömbeyaz, Melek. *Ziyâd B. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)*. Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Harun. *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Ve Basra Körfezi'ne Karşı Politikası*. İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yiğit, İsmail. "Muhtâr es-Sekafî". *DİA*. 31: 54-55. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *DİA*. 33: 438-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yıldırım, Taner - Altungök, Ahmet. "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Turkish Studies* 9 (2014): 1185-1189.
- Yıldız, Nesrin - Sohrabi, Malak. "Hurma Ağacının (Phoenix dactylifera L.) İklim ve Toprak İstekleri". *Uluslararası Mühendislik Tasarım ve Teknoloji Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2019): 64-70.
- Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlılar Tarihi*. İstanbul: Bilgi Kültür ve Sanat Yayınevi, 2017.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Ubeydullah b. Ziyâd". *DİA*. 42: 29-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Zengin, Fethullah. "Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdari Rollerini Üzerine". *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açısından)*. Ed. Fikret Karaman. 2: 831-838. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.